

บทที่ ๓

วิสุทธิ ๗ ในรณินิตสูตร

ในบทนี้เป็นการศึกษาเกี่ยวกับวิสุทธิ ๗ ประการในรณินิตสูตร ซึ่งมีความสำคัญต่อการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา และเป็นปัจจัยหนุนเนื่องให้เกิดปัญญาญาณ เพราะผู้มีศีลที่บริสุทธิ์ดีแล้ว เชื่อว่ามีรากฐานมั่นคงที่จะทำสมาธิให้เจริญขึ้น จิตที่แนบแน่นอยู่กับรูปนามเป็นฐานรองรับและเป็นการกำลังให้เกิดปัญญาญาณ ตลอดถึงการบรรลุถึง พระนิพพานอันเป็นจุดหมายที่แท้จริง ในการเจริญวิปัสสนาภาวนา พระโบราณจารย์ทั้งหลายได้แสดงวิสุทธิ ๗ ประการ ไว้ในคัมภีร์พุทธศาสนาทั้งในพระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา คัมภีร์ วิสุทธิมรรค และ ที่คณาจารย์ รจนาขึ้นมี วิปัสสนาธุระ วิปัสสนานัย อริยวังสปฏิบัติ เป็นต้น ในการศึกษาเรื่องนี้ต้องอาศัยข้อมูล จากแหล่งข้อมูลต่างๆ เหล่านั้น และในบทนี้ได้กำหนดประเด็นในการศึกษาดังต่อไปนี้

๓.๑ ศีลในรณินิตสูตร

๓.๒ สมาธิในรณินิตสูตร

๓.๓ ปัญญาในรณินิตสูตร

๓.๑ ศีลในรณินิตสูตร

อธิศีลสิกขา

อธิศีลสิกขา คือ การสำรวมกายวาจาให้มีความสงบ ไม่ก่อความเดือดร้อนให้แก่ตนเอง และสังคมทางกายไม่ทำร้ายผู้อื่นทางวาจาไม่พูดส่อเสียดผู้อื่นโดยรักษากายให้เรียบร้อยเพราะเราเกลียดทุกข์ ฉันทิผู้อื่นก็เกลียดทุกข์ฉันทิ และทุกคนไม่ควรตั้งอยู่ในความประมาท

วิสุทธิที่ ๑ ศีลวิสุทธิ

ความหมัดจดแห่งศีล คือรักษาศีลตามภูมิชั้นของตนให้บริสุทธิ์ และให้เป็นไปเพื่อสมาธิ วิสุทธิมรรคว่าได้แก่ ปาฐิสุทธิศีล ๔^๑

ถ้า ปาฐิโมกข์สัวรศีล อินทริยสัวรศีล อาชีวปาฐิสุทธิศีล ปัจจยสนนีสติตณเจติ จตุปาฐิสุทธิศีล สิลวิสุทธินามฯ

แปลความว่า สิลวิสุทธิ คือ ปาฐิสุทธิศีล ๔ ประการ

๑) ปาฐิโมกข์สัวรศีล ได้แก่ ศีลที่สำรวมในพระปาฐิโมกข์ คือการระวังรักษากาย วาจา ตามพระปาฐิโมกข์ โดยการสมาทาน แล้วตั้งอยู่ในวิริติ เจตนาจนดเว้น ไม่ล่วงศีล ๕ ศีล ๘ สำหรับฆราวาส ถ้าเป็นบรรพชิต ก็ให้ตั้งอยู่ในศีล ๑๐ หรือศีล ๒๒๗ ตามควรแก่ฐานะ

๒) อินทริยสัวรศีล ได้แก่ ศีลที่มีสติสำรวมระวังในทวารทั้ง ๖ คือตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เว้นกั้นไม่ให้ปาบอภุศลเกิดขึ้นได้

๓) อาชีวปาฐิสุทธิศีล ได้แก่ การรักษากาย วาจา เว้นจากการทำการพูดเนื่องด้วยมิฉฉาชีพเลี้ยงชีวิต มีความเป็นอยู่ด้วยความบริสุทธิ์ ขณะพูดให้มีสติรู้ทันทุกคำพูด ขณะทำการงาน มี เดิน ยืน นั่ง นอน คู่ เหยียด เคลื่อนไหวกายให้มีสติ รู้ทันทุกอิริยาบถน้อยใหญ่ ขณะเลี้ยงชีพ มีความเป็นอยู่ด้วยการรับประทานอาหาร สวมเครื่องนุ่งห่ม เป็นต้น ก็ให้มีสติรู้ทันทุกขณะ

๔) ปัจจยสนนีสติศีล ได้แก่ ศีลที่มีเหตุผลในการใช้ปัจจัย ๔ เว้นจากการอาศัยปัจจัยที่ผิด คือ ไม่พิจารณาก่อนบริโภคปัจจัย ๔ ที่ตนอาศัย มีอาหาร เครื่องนุ่งห่ม ที่อยู่อาศัย และยารักษาโรค เป็นการเว้นจากการบริโภคด้วยตัณหา และอวิชชา ในการสำรวมระวังรักษาศีลให้บริสุทธิ์นี้ ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค ท่านได้กล่าวเตือนสติผู้รักษาศีลให้ระวังรักษาศีลประดุจ เหมือนนกกระต่ายตื๋อระวังไข่ (กิตติล อดทน) เหมือนจามรีระวังขนหาง (จมรี อ พาลธิ) เหมือนมารดา ระวังบุตรสุดสวาท (ปิย จ ปุตตติ) เหมือนคนตาบอดข้างเดียว ระวังนัยน์ตาอีกข้างหนึ่ง (นยนิ ว เอก)^๒

ศีลวิสุทธิ หมายถึง เพื่อละกิเลส ไม่ใช่ศีลเพื่อกิเลส เพราะศีลนั้นมีทั้งบริสุทธิ์ และไม่บริสุทธิ์ คือศีลที่กิเลสยังเข้าอาศัยได้ก็มี ที่กิเลสเข้าอาศัยไม่ได้ก็มี ถ้าหากรักษาศีลโดยเจตนา เพื่อต้องการอารมณ์ที่เป็นไปในทางโลกนี้แล้ว เช่น ศีลที่รักษานั้นเพื่อต้องการอยากได้บุญ อยากไป

^๑ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๑๘, (นนทบุรี: โรงพิมพ์ พิมพ์การพิมพ์, ๒๕๕๓), หน้า ๒๐๘.

^๒ ดูรายละเอียดใน ขุ.อป. (ไทย) ๓๒/๘๓/๑๑๓.

เกิดในที่ดีๆ เป็นต้น ศิลปินก็ไม่บริสุทธิ์ เพราะเจตนารักษาศิลปินนั้นเป็นไปด้วยอำนาจของกิเลสเป็นปัจจัย ส่วนศิลปินบริสุทธิ์ที่จะเป็นศิลปินผู้นั้นก็ต้องเป็นศิลปินที่ถือเพื่อปรารภนาพระนิพพานเท่านั้น^๓

๓.๒ สมาธิในรณินีสสูตร

อธิจิตตสิกขา

อธิจิตตสิกขา คือความตั้งมั่นแห่งจิตใจ เพื่อให้เกิดความสงบเป็นการพัฒนาโดยการยกระดับทางจิตให้มีศักยภาพต่อการทำงาน ทั้งการงานทางกายและการงานทางใจ ได้แก่ วิปัสสนากวนานั่นเอง

วิสุทธิที่ ๒ จิตตวิสุทธิ

ความหมดแห่งจิต คือ ผีก่อบรมจิตจนบังเกิดสมาธิผลเป็นบาทฐานแห่งวิปัสสนาวิสุทธิมรรค ว่าได้แก่ สมาบัติ ๘ พร้อมทั้งอุปจาร^๔

จิตตวิสุทธิ นาม สอุปจारा อฏฺฐ สมาปัตติโย.

“สมาบัติ ๘ พร้อมทั้งอุปจารสมาธิ ชื่อว่า จิตตวิสุทธิ”^๕

จิตตวิสุทธิ เมื่อแยกบทแล้วมี ๒ บท คือ จิตต+วิสุทธิ เมื่อรวมกันแล้วเป็น จิตตวิสุทธิ แปลว่า ความบริสุทธิ์แห่งจิต จิตตวิสุทธิ ได้แก่ สมาธิ ๒ อย่าง คือ อุปจารสมาธิ และอัปปนาสมาธิ จิตตวิสุทธิ ๒ อย่าง คือ

ในทางสมถภาวนา หมายถึง อุปจารสมาธิ คือ สมาธิที่แน่วแน่ว่าจะหรือใกล้จะได้ฌานเข้าไปแล้ว ตลอดถึงอัปปนาสมาธิ คือ สมาธิที่แนบแน่นอย่างแน่วแนจนได้ฌานนั้นด้วย

^๓ ว่าที่ รต.สุรศักดิ์ มะลิวัลย์, ศึกษาวิเคราะห์วิสุทธิ ๗ และโสฬสญาณในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ เฉพาะกรณีการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ๗ เดือน, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต.บัณฑิตวิทยาลัย :มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓, หน้า ๓๒.

^๔ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๑๘, (นนทบุรี: โรงพิมพ์ พิมพ์การพิมพ์, ๒๕๕๓), หน้า ๒๐๘.

^๕ พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), วิปัสสนานัย เล่ม ๑, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทยการพิมพ์), หน้า ๖๒.

ในทางวิปัสสนาภาวนา นับตั้งแต่ขณิกสมาธิที่เป็นบาทของวิปัสสนา คือ มีสติรู้ทันปัจจุบันแห่งรูปนาม ไม่เผลอไปจากปัจจุบันธรรม ดังนั้น โลก โกรธ หลง ก็ไม่สามารถเกิดขึ้นได้ เมื่อรู้ทันปัจจุบันอยู่ทุกขณะอย่างมั่นคง เช่นนี้เรียกว่า ขณิกสมาธิ ขณะนี้จิตใจก็บริสุทธิ์จากกิเลส จึงได้ชื่อว่า จิตตวิสุทธิเช่นเดียวกัน

สมาธิว่าโดยประเภท มี ๓ ประเภท^๖ คือ อุปจารสมาธิ อัปปนาสมาธิ และขณิกสมาธิ สมาธิสองประเภทแรก คือ อุปจารสมาธิ และอัปปนาสมาธิ กล่าวไว้ตามสมถยานิก คือ ผู้เจริญสมณะแจ้ง อาศัยสมณะเป็นบาทของวิปัสสนา ส่วนขณิกสมาธิ กล่าวไว้ตามวิปัสสนายานิก คือ ผู้เจริญวิปัสสนาโดยตรง

เมื่อมีศีลบริสุทธิ์บริบูรณ์ดีแล้ว เชื่อว่ามีรากฐานมั่นคงที่จะทำสมาธิ เพื่อชำระใจให้บริสุทธิ์อีกต่อไป แต่ถ้าศีลยังไม่บริสุทธิ์ มีขาด ต่างพร้อย ทะลุอยู่ ก็ยากที่จะทำให้บังเกิดมีสมาธิขึ้นมาได้ สมาธิที่เจริญได้ด้วยศีล ย่อมมีกำลังมาก และพลานิสงส์มาก จิตตวิสุทธิ คือ จิตที่มีความบริสุทธิ์ หมดจดจากกิเลส เป็นบาทฐานของวิปัสสนา หรือเป็นไปในอารมณ์ของวิปัสสนา คือ ถ้าศีลและสมาธิที่เป็นไปในอารมณ์ของสติปัฏฐาน เพื่อความพ้นทุกข์ เพื่อความหมดกิเลสแล้ว ศีล และสมาธินั้นก็วิสุทธิ

๓.๓ ปัญญาในรณินิตสูตร

อธิปัญญาสิกขา

อธิปัญญาสิกขา คือการพิจารณาให้เห็นตามสภาพความเป็นจริงตามแนวทางแห่งอริยสัจ ๔ คือทุกข์ สมุทัย นิโรธมรรค ความรู้ หรือปัญญา ซึ่งเกิดได้ ๓ ทางคือ เกิดจากการฟัง เกิดจากการคิด และเกิดจากการภาวนาองค์ความรู้ ที่ได้จากการภาวนานี้ เรียกว่าวิปัสสนาคือความรู้แจ้งตามแนวทางสติปัฏฐาน ๔ คือ รู้แจ้ง ในกาย รู้แจ้ง ในเวทนา รู้แจ้ง ในจิต รู้แจ้งในธรรม

วิสุทธิที่ ๓ ทิณฐวิสุทธิ

^๖ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๙.

ความหมดจดแห่งทิวทัศน์ คือ ความรู้ เข้าใจ มองเห็นนามรูปตามสภาวะที่เป็นจริง เป็นเหตุข่มความเข้าใจผิดว่าเป็นสัตว์บุคคลเสียได้ เริ่มดำรงในภูมิแห่งความไม่หลงผิดจัดเป็นชั้น กำหนดทุกขัสัจจ์^๗

ทิวทัศน์วิสุทธิ เมื่อแยกบทแล้วมี ๒ บท คือ ทิวทัศน์ บทหนึ่งแปลว่าความเห็น วิสุทธิ บทหนึ่ง แปลว่าความบริสุทธิ์ เมื่อรวมกันแล้วเป็น ทิวทัศน์วิสุทธิ ดังมีฉันทะแสดงว่า

ทิวทัศน์เมจ วิสุทธิ ทิวทัศน์วิสุทธิ แปลว่า เป็นญาณที่สามารถรู้รูปรูปนามโดย

- ๑) ลักษณะ คือ รู้ลักษณะเฉพาะตน (ปัจจัยัตถลักษณะ) ของรูปนาม
 - ๒) รส คือ รู้หน้าที่ หรือกิจของรูปนาม
 - ๓) ปัจจุปปุฏฐาน คือ รู้ผลหรืออาการปรากฏของรูปนาม
 - ๔) ปทัฏฐาน คือ รู้เหตุที่ใกล้ชิดของรูปนาม ฉะนั้นจึงเรียกว่า ทิวทัศน์วิสุทธิ
- องค์ธรรม ได้แก่ ปัญญาเจตสิก ที่ในมหาภูตสัมปยุตตจิต ๔ ที่มีรูปนามเป็นอารมณ์

การกำหนดรู้ลักษณะว่า ธรรมทั้งหลายมีลักษณะที่เสมอเหมือนกัน มีกิจ และสมบัติ เป็นรส มีอาการที่ปรากฏ และผลเป็นปัจจุปปุฏฐาน เป็นต้นว่าผัสสะมีการถูกต้องเป็นลักษณะ ธาตุ ดินมีความแข็งเป็นลักษณะ นามมีความนุ่มไปเป็นลักษณะ รูปมีความแปรผันเป็นลักษณะ คือ กำหนดหมายเอาด้วยอำนาจลักษณะ มีลักษณะเฉพาะของตน ได้แก่ การกำหนดทุกขัสัจจ์ ชื่อว่าทิวทัศน์วิสุทธิ เพราะเห็นว่า “อรรถาอื่นจากรูปไปไม่มี” และเฉพาะชำระมลทิน คือ อตตทิวทัศน์

อธิบาย การรู้รูปรูปนามด้วยสามารถแห่งลักษณะ รส ปัจจุปปุฏฐาน ปทัฏฐาน ดังที่กล่าวมานี้ แม้จะไม่ครบทั้ง ๔ ก็ตาม เพียงแต่รู้อย่างใดอย่างหนึ่งใน ๔ อย่างก็ได้ชื่อว่า ทิวทัศน์วิสุทธิ นี้ว่าด้วย ญาณ ๑๖ แล้วจัดเป็นนามรูปปริจเฉทญาณ^๘

ทิวทัศน์วิสุทธิ ความหมดจดแห่งทิวทัศน์ คือ ความรู้ เข้าใจ มองเห็นนามรูป ตามสภาวะ ที่เป็นจริง ทำให้ระงับความเข้าใจผิด ว่า เป็นสัตว์บุคคลเสียได้ เริ่มดำรงในภูมิแห่งความไม่หลงผิด

ญาณที่ปรากฏ คือ นามรูปปริจเฉทญาณ ปัญญาที่กำหนดรู้เห็นรูป เห็นนามว่าเป็น คนละสิ่ง ละส่วน ไม่ระคนกัน แยกจากกัน เมื่ออย่างหนึ่งแตกดับไป สิ่งอาศัยกันทั้งสองก็ต้อง

^๗ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๑๘, (นนทบุรี: โรงพิมพ์ พิมพ์การพิมพ์, ๒๕๕๓), หน้า ๒๐๘.

^๘ พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะ อภิธัมมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ ๙ เล่ม ๒ วิปัสสนากรรมฐาน, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร: หจก.ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๕๔), หน้า ๑๗.

แตกดับไปด้วยกัน ซึ่งครอบงำสัตตสัจจะ ความสำคัญมันหมายความว่า เป็นสัตว์ได้แล้วตั้งอยู่ในภูมิที่ไม่ลุ่มหลง ความเห็นเช่นนี้ เรียกว่า ทิณฐวิสุทธิ^๙ เป็นความเห็นที่บริสุทธิ์หมดจดเป็นวิปัสสนาสัมมาทิณฐิ

นามรูปปริจเฉทญาณ

นามรูปปริจเฉทญาณ แปลว่า ปัญญาเห็นว่า อะไรเป็นรูป อะไรเป็นนาม รูปนามแท้จริงเป็นอย่างไร และสามารถแยกรูป แยกนาม ออกจากกันได้ ไม่ปะปนกัน อย่างชัดเจน คือปัญญารู้แจ้งรูปนาม^{๑๐} เรียกว่า สังขารปริจเฉทบ้าง นาม รูป ววัฏฐานบ้าง

ญาณนี้ปรากฏแต่ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคเท่านั้น แต่ถ้าศึกษาในขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค อันแสดงถึง วัตถุนานัตตญาณ(๑๕) โคจรนานัตตญาณ(๑๖) จริยานัตตญาณ(๑๗) ภูมินานัตตญาณ(๑๘) ธัมมานัตตญาณ(๑๙)^{๑๑} โดยความหมายก็คือ นามรูปปริจเฉทญาณ เมื่อกล่าวโดยเนื้อหาสาระแล้ว ย่อมมีความหมายเหมือนกันกับการอธิบายไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค กล่าวคือ อตตัตตัตตที่แท้จริงไม่มีเลย เมื่อว่าโดย ปรมัตถธรรม (ความจริงแท้) มีแต่เพียงรูปนามเท่านั้น ผู้เจริญวิปัสสนาภาวนาเมื่อถึงญาณนี้ ก็จะรู้แจ้งด้วยตนเองว่า อตตัตตัตต เป็นเพียงสภาวะธรรม ไม่ควรยึดมั่นว่ามีอตตัตตัตต(เป็นของเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็นอตตัตตของเรา) ตามหลักพระพุทธศาสนา ความเห็นเช่นนี้ถือว่าเป็น ทิณฐวิสุทธิ คือ มีความเห็นที่บริสุทธิ์

สภาวะของญาณนี้ เป็นญาณที่รู้ความเป็นจริงของธรรมชาติทั้งปวง ว่าเป็นเพียงรูปกับนามเท่านั้น คือ มองเห็นความต่างกันของธรรมชาติ ๒ อย่าง คือ รูป ก็เป็นลักษณะธรรมชาติอย่างหนึ่ง นาม ก็เป็นลักษณะธรรมชาติอย่างหนึ่ง เช่น เมื่อโยคี เกิดปัญญาเห็นว่า การเคลื่อนไหวก็เป็นธรรมชาติอย่างหนึ่งที่ไม่สามารถจะรับรู้อะไรได้เลย ตัวมันเองไม่สามารถจะรับรู้อารมณ์ได้ เป็นเพียงธรรมชาติที่เกิดขึ้นแล้วก็สลายตัวไป จัดว่าเป็น รูปธรรม ส่วนตัวที่เข้าไปรู้ เป็นธรรมชาติที่รับรู้อะไรได้ จัดเป็นนามธรรม สภาวะที่เห็นความแตกต่างของ ๒ อย่างนี้ คือ เห็นว่ารูปที่เป็นธรรมชาติอย่างหนึ่ง นามที่เป็นธรรมชาติอย่างหนึ่ง อย่างนี้เรียกว่าสามารถแยกรูป แยกนามได้ แม้ในทวารอื่นก็เช่นกัน ในขณะที่เย็นร้อน อ่อนแข็ง เป็นต้น มากระทบกาย ในขณะที่ลมหายใจกระทบโพรง

^๙ พระพุทธโฆสเถร, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, สมเด็จพระพุทธปาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) แปลและเรียบเรียง, พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธนาเพรส จำกัด, ๒๕๕๔), หน้า ๙๙๔.

^{๑๐} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิริ), ลำดับโสฬสญาณ, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ช.โมฆิตพิพัฒน์ จำกัด, ๒๕๔๓), หน้า ๕๑.

^{๑๑} ดูรายละเอียดใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๖๖-๗๔/๑๐๙-๑๒๖.

จุมก เย็นร้อน อ่อนแข็ง หรือลมหายใจเข้าออก ที่มากระทบเป็นธรรมดาอย่างหนึ่ง กระทบแล้วก็สลายไป เป็นเพียงรูปธรรมเกิดขึ้นแล้วก็สลายไปไม่รับรู้อารมณ์ใดๆได้ ส่วนตัวจิตที่เข้าไปรู้ เย็นร้อน อ่อนแข็ง หย่อนตึง หรือรู้ลมหายใจเข้าออกที่มากระทบ จัดเป็นนามธรรมที่ทำหน้าที่รับรู้อารมณ์ต่างๆ รูปธรรม และนามธรรม ทั้งสองอย่างก็เป็นคนละส่วนไม่ปะปนกัน เป็นเพียงสภาวะ ไม่มีสัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา

วิสุทธิที่ ๔ กังขาวิตรณวิสุทธิ

ความหมดจนแห่งญาณ เป็นเหตุข้ามพ้นความสงสัย ได้แก่ ความบริสุทธิ์ เพราะหายสงสัยเกี่ยวกับกาลทั้งสาม คือ อดีต อนาคต และปัจจุบัน คือขณะที่พิจารณาอยู่พบเพียงเหตุและผลที่ล่วงมาแล้วก็เพียงเหตุและผล ต่อไปก็มีเพียงเหตุและผลเท่านั้น ความรู้นี้กำหนดเป็นขั้นตรณปริยญา คือ รู้สามัญญลักษณะของไตรลักษณ์^{๑๒}

กังขาวิตรณวิสุทธิ เมื่อแยกบทแล้วมี ๓ บท คือ กังขา+วิตรณ+วิสุทธิ เมื่อรวมแล้วเป็น กังขาวิตรณวิสุทธิ ดังมีฉันทะแสดงว่า

กังขาวิตรณา เอว วิสุทธิ กังขาวิตรณวิสุทธิ แปลว่า ปัญญาที่สามารถรู้เหตุแห่งรูปนามทั้ง ๒ คือ รูปสมุทัย เหตุของรูป นามสมุทัย เหตุของนาม เมื่อรู้เหตุของรูปนามทั้ง ๒ อย่างนั้นก็ก้าวล่วงความสงสัยเสียได้ ฉะนั้น ญาณนั้นจึงชื่อว่า กังขาวิตรณวิสุทธิองค์ธรรม ได้แก่ ปัญญาเจตสิก ที่ในมหากุศลญาณสัมปยุตตจิต ที่มีปัจจัยของรูปนามเป็นอารมณ์^{๑๓}

กังขาวิตรณวิสุทธิ บริสุทธิ์หมดจดความสงสัยได้ เพราะเมื่อกำหนดนามรูปจนเข้าใจมากขึ้นแล้วก็จะรู้ว่า นาม-รูป เหล่านั้นเกิดขึ้นได้ด้วยเหตุปัจจัย คือรูปอันใดเกิดขึ้น (อิริยาบถ ยืน เดิน นั่ง นอน) ก็รู้ว่าเกิดขึ้น เพราะเหตุใด (เพราะมีจิตเป็นตัวรู้ และสังขาร) นามอันใดเกิดขึ้น (ความรู้สึกชอบหรือชัง) ก็รู้ว่าเกิดขึ้นด้วยเหตุใด (เพราะมีการกระทบอารมณ์ตามทวารทั้ง ๖ เป็นต้น) ไม่เกี่ยวกับการสร้าง หรือการคลบนันดาลให้เกิดขึ้น สามารถตัดสินได้ว่า แม้ชาติก่อนตนก็เกิดด้วยเหตุปัจจัย ปัจจุบันก็เกิดมาได้ด้วยเหตุปัจจัย

^{๑๒} พระครูปลัดสัมพิพัฒน์ธรรมจารย์ (พระมหาประเสริฐ มนต์เสวี), ศึกษาวิเคราะห์หลักปฏิบัติ วิปัสสนาภาวนา ๗ เดือน ในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท, (วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม, ๒๕๕๕), หน้า ๒๗๓.

^{๑๓} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะ อภิธัมมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ ๙ เล่ม ๒ วิปัสสนากรรมฐาน, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร: หจก.ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๕๔), หน้า ๑๗.

การกำหนดปัจจัยมีกรรม เป็นต้น โดยความประจักษ์แห่งความเป็นไปของนามรูปในกาลทั้ง ๓ ด้วยอำนาจปัจจัยที่ทั่วไป และไม่ทั่วไป คือ นามและรูป เกิดในปฏิสนธิกาล ด้วยอำนาจแห่งเหตุ คือ อวิชชา ตัณหา อุปทาน และกรรมก่อนแต่ในปวัตติกาล รูปเกิดด้วยอำนาจแห่งปัจจัย คือ กรรม จิต ฤดูแลและอาหาร ส่วนนามเกิดขึ้นด้วยอำนาจแห่งปัจจัย มีนิสสมปัจจัย และอาร์มมณปัจจัย มี จักขุ กับรูป เป็นต้น ... ได้แก่ การกำหนดสมุทัยสัง ชื่อว่า กังขาวิตรณวิสุทธิ เพราะข้ามคือก้าวล่วงความสงสัย ๑๖ อย่าง มีอาทิว่า ในอดีตกาลนานไกล เราได้มีไหมหนอ และความสงสัย ๘ อย่าง เป็นต้นว่า ความสงสัยในพระศาสนา และ ชื่อว่าวิสุทธิ เพราะชำระมลทิน คือ ทิณณู ที่เห็นว่านามรูปทั้ง ๒ นี้ ไม่มีเหตุ และมีผลไม่เหมือนกัน

อีกนัยหนึ่ง แสดงโดยละเอียดออกไป ตามนัยแห่งปัจจุสมุปบาทว่า ปัจจัยให้เกิดรูปนั้น ได้แก่ อวิชชา ตัณหา กรรม และอาหาร ปัจจัยที่เกิดจิต(นาม) นั้น ได้แก่ อวิชชา ตัณหา กรรม และนามรูป (นามรูปในที่นี้ หมายถึง เจตสิก กับ กัมมชรูป เท่านั้น) ปัจจัยที่เกิดเจตสิกนั้น ได้แก่ อวิชชา ตัณหา กรรม และ ผัสสะ

เมื่อรู้เช่นนี้แล้วก็หมดสิ้นความสงสัยในกาลทั้ง ๓ คือรู้ว่ารูปนามปัจจุบันนี้ มีความหมายเป็นอยู่อย่างนี้ อดีตที่ล่วงมาแล้วก็ภพก็ชาติก็เป็นมาอย่างนี้ ต่อไปในอนาคตอีกก็ภพก็ชาติ ก็จะต้องเป็นไปอย่างนี้อีก รวมหมดความสงสัยทั้ง ๑๖ ประการ

เมื่อถึงกังขาวิตรณวิสุทธิแล้ว แจ้งในปัจจัยปริคคหญาณแล้ว ก็พ้นจากการสงสัย ๒ ประการ คือ สงสัยในพระพุทธศาสนา และสงสัยในปัจจัยแห่งรูปนาม ปัจจัยปริคคหญาณสามารถละ อเหตุกทิณณู(ความเห็นผิดว่าไม่มีเหตุ) ละวิสมเหตุกทิณณู(เห็นผิดโดยยึดถือเหตุที่ไม่เหมาะสม ไม่สมควร) และละกังขามลทิณณู(ความหม่นหมอง อันเกิดจากความสงสัยเหล่านี้) เสียได้ ผู้ที่ข้ามพ้นความสงสัย คือ ได้ปฏิบัติจนได้แจ้ง กังขาวิตรณวิสุทธิ เป็นวิสุทธิที่ ๔ ในสุทธิทั้ง ๗ ซึ่งตรงกับปัจจัยปริคคหญาณ^{๑๔} ผู้นั้นจะได้ความเข้าใจ และได้ที่พึ่งอาศัย ในพระพุทธศาสนามีคติอันเที่ยงชื่อว่า จูฬโสดาบัน

ญาณที่ปรากฏ คือ ปัจจัยปริคคหญาณ ปัญญาที่กำหนดรู้ในสภาวะของรูปกับนามเป็นเหตุปัจจัยซึ่งกันและกัน คือทั้งรูป และนามเป็นเหตุเป็นผลซึ่งกันและกันอยู่ทุกขณะ

^{๑๔} พระครูปลัดสัมพิพัฒนธรรมาจารย์ (พระมหาประเสริฐ มนต์เสวี), ศึกษาวิเคราะห์หลักปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ๗ เดือน ในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท, (วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม, ๒๕๕๕), หน้า ๒๗๖.

ปัจจัยปริคคหญาณ

ปัจจัย แปลว่า เหตุและผล ปริคคห แปลว่า กำหนดรู้ ญาณ แปลว่า ปัญญา “ปัจจัยปริคคหญาณ”^{๑๕} แปลว่า มีปัญญากำหนดรู้ทั้งเหตุ และผล เหตุ คือ สิ่งที่เกิดก่อน ผลคือ เกิดทีหลัง เช่น รูปเกิดก่อน นามเกิดทีหลัง นามเกิดก่อน รูปเกิดทีหลัง เป็นต้น

ญาณนี้ปรากฏในคัมภีร์วิสุทธิมรรค เป็นปัญญาที่กำหนดตอรู้เห็นถึงปัจจัยที่ทำให้เกิดรูป เกิดนาม คือ รูปเกิดจากกรรม จิต อุตุ อาหาร ส่วนนามเกิดจากอารมณ์ วัตถุญาณนี้มาจาก คัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค โดยมีเนื้อหาสาระปรากฏ ตรงกับชื่อ อัมมัญญัติญาณ (ปัญญาการกำหนดรู้ปัจจัย หรือ ญาณในการกำหนดรู้ ที่ตั้งแห่งธรรม) จัดเป็นญาณที่ ๔ ในญาณ ๗๓ และแต่เดิมมิได้เรียกชื่อว่า ปัจจัยปริคคหญาณ^{๑๖} ต่อมาพระอรรถกถาจารย์ได้ขยาย ความ ปรากฏในคัมภีร์อรรถกถา ได้แยกอัมมัญญัติญาณออกเป็นญาณที่ ๑ และ ๒ ของญาณ ๑๖ โดยกำหนดชื่อว่า ปัจจัยปริคคหญาณในญาณ ๗๓ นี้ และท่านพระสารีบุตรเถระได้นำเอา ปฏิจจสมุปบาท มาจำแนกได้ด้วย

ปัจจัยปริคคหญาณ ปัญญากำหนดรู้เหตุปัจจัยของรูป นาม เพราะรูป และนาม ต่างอาศัยกันและกันเกิดเป็นเหตุเป็นผลแก่กันและกัน ไม่มีใครสร้างขึ้นมา เพราะได้รู้เห็นปัจจัยของรูป นาม เรียกว่า กังขาวิตรณวิสุทธิ ความบริสุทธิ์แห่งความสงสัย ได้ชื่อว่าเป็น จุฬโสตาบัน^{๑๗}

สภาวะของญาณนี้ คือ เห็นเหตุปัจจัยของรูป นาม คือ จะเห็นว่ารูป นามนี้ เป็นเหตุ เป็นปัจจัยซึ่งกันและกัน มีความเกี่ยวข้องเป็นปัจจัยกัน เช่น ขณะที่การก้าวไป การคู้ การเหยียด การเคลื่อนไหวต่างๆเป็นไป เพราะว่ามีธรรมชาติอย่างหนึ่ง เป็นตัวเหตุปัจจัย คือ มีจิต จิตปรารถนาจะให้กายเคลื่อนไหว กายก็เคลื่อนไหวไป จิตปรารถนาจะยืน กายก็ยืน จิตปรารถนา จะเดิน กายก็เดิน จิตปรารถนาจะนอน กายก็นอน คือลมก็ไปผลักดันให้กายนั้นเป็นไป อย่างนี้ เรียกว่า นามเป็นปัจจัยให้เกิดรูป นามคือจิตใจ เป็นปัจจัยให้เกิดรูป รูปที่ก้าวไป รูปที่เคลื่อนไหว เกิดขึ้นมาได้เพราะจิตเป็นปัจจัย

^{๑๕} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิริ), ลำดับโสฬสญาณ, หน้า ๕๙.

^{๑๖} ดุรายละเอียดใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔๕/๗๐-๗๔.

^{๑๗} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, สมเด็จพระพุทธปาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) แปลและเรียบเรียง, พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธนาเพรส จำกัด, ๒๕๕๔), หน้า ๐๐๗-๐๐๘.

คัมภีร์วิสุทธิมรรคมหาฎีกา อธิบายอีกว่า ผู้เจริญวิปัสสนาที่กำลังก้าวหน้าในกัณฑ์ไตรปิฎกเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยศีล สมาธิ ปัญญา ที่บริสุทธิ์แล้ว จะยังไม่ถึงขั้นหลุดพ้น (เพราะเป็นโลกียะ) ถึงแม้จะยังไม่บรรลุคุณธรรมพิเศษยิ่งๆขึ้นไปก็ตาม แต่ก็เป็นผู้มีสุคติภาพเป็นที่ไปเบื้องหน้า ดังนั้นท่านจึงกล่าวไว้ว่า “นิยตคตโก” (เป็นผู้มีคตภาพที่แน่นอน คือ ชาติต่อไป ๑ ชาติ ไม่ตกอบายภูมิ) และด้วยเหตุที่เป็นผู้มีคตภาพที่แน่นอนนี้ จึงได้ชื่อว่า “เป็นพระจุฬาสัตถ์”

วิสุทธิที่ ๕ มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ

ความหมัดจดแห่งญาณที่รู้เห็นว่าเป็นทาง หรือมิใช่ทาง คือเริ่มเจริญวิปัสสนาต่อไป ด้วยพิจารณาการปลงมองเห็นความเกิดขึ้น และความเสื่อมไปแห่งสังขารทั้งหลาย อันเรียกว่า อุทยัพพยานุปัสสนา เป็นตรุณวิปัสสนา คือวิปัสสนาญาณอ่อนๆ แล้วมีวิปัสสนูปกิเลสเกิดขึ้น กำหนดได้ว่าอุปกิเลสทั้ง ๑๐ แห่งวิปัสสนานั้นมิใช่ทาง ส่วนวิปัสสนาที่เริ่มดำเนินเข้าสู่ถีนั่นแลเป็นทางถูกต้อง เตรียมที่จะประกอบจิตไว้ในวิถีสื่อวิปัสสนานั้นต่อไป^{๑๘}

มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ เมื่อแยกบทแล้วมี ๕ บท คือ มัคค หนทาง + อัมมค ไมใช่ทาง + ญาณ ความรู้ + ทัสสน ความเห็น + วิสุทธิ ความบริสุทธิ์ เมื่อรวมกันแล้วเป็น มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ แปลว่า ความบริสุทธิ์ในความเห็นแจ้งของญาณ ว่าเป็นมัคคปฏิบัติ และมีใช้มัคคปฏิบัติ องค์กรธรรม ได้แก่ ปัญญาเจตสิก^{๑๙}

ต่อจากกัณฑ์ไตรปิฎกในเตภูมิกสังขารธรรมพร้อมทั้งปัจจัยที่มีประเภทต่างๆ มีอดีตเป็นต้น ซึ่งผู้ปฏิบัติได้เห็นมาแล้ว โดยอาการดังที่กล่าวมาแล้วในทิววิสุทธิ และกัณฑ์ไตรปิฎก เมื่อผู้ปฏิบัติกระทำสังขารธรรมเหล่านั้น ย่อมลงโดยความเป็นหมวดเดียวกัน และปรารภซึ่งเทศนานัย มีชั้น เป็นต้น แล้วพิจารณา ไตรลักษณ์ โดยอำนาจกาล โดยอำนาจการสืบต่อ หรือ โดยอำนาจขณะ ด้วยสัมมสนญาณ ว่ารูปนามนี้เป็นของไม่เที่ยง เพราะอรรถว่าสิ้นไป ไม่ยั่งยืนมั่นคง เป็นทุกข์ เพราะอรรถว่าเป็นภัยอันน่ากลัว เป็นอนัตตาเพราะอรรถว่า ไม่มีแก่นสาร ไม่เป็นไปตามอำนาจผู้ใด แล้วพิจารณาความเกิดดับของของรูป และนาม ในเตภูมิกสังขารธรรมด้วยอุทยัพพยญาณ โดยอำนาจแห่งปัจจัย และโดยอำนาจแห่งขณะ ปัญญาที่ตัดสินเด็ดขาดในลักษณะ

^{๑๘} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๑๘, (นนทบุรี: โรงพิมพ์ พิมพ์การพิมพ์, ๒๕๕๓), หน้า ๒๐๘.

^{๑๙} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะ อภิธัมมตถสังคหะ ปริเฉทที่ ๙ เล่ม ๒ วิปัสสนากรรมฐาน, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร: หจก.ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๕๔), หน้า ๒๐.

แนวทางของวิปัสสนาที่ถูก หรือผิด ด้วยอำนาจแห่งการกำหนดรู้อุปสรรค คือ วิปัสสนูปกิเลส^{๒๐} มีโอภาส เป็นต้น ย่อมเกิดขึ้น

วิปัสสนูปกิเลส ๑๐ คือ

๑) โอภาส	แสงสว่าง
๒) ญาณ	ความรู้
๓) ปีติ	ความอิ่มใจ
๔) ปัสสัทธิ	ความสงบ
๕) สุข	ความสุข
๖) อธิโมกข์	ความเชื่อ, ศรัทธา
๗) ปัสสาคะ	ความเพียร, วิริยะ
๘) อุปฺปญฺฐาน	ความเข้าไปตั้งอยู่, สติ
๙) อุเบกขา	ความวางเฉย
๑๐) นิกันติ	ความใคร่

ความยินดี พอใจในอุปกิเลส ๑๐ ข้างต้นปัญญานี้แหละ ชื่อว่า มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ

มคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ ความบริสุทธิ์ในความเห็นแจ้งของญาณปัญญาว่าเป็น มัคคปฏิบัติ และไม่ใช่มัคคปฏิบัติ องค์ธรรมได้แก่ ปัญญาเจตสิก

มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ ความหมดจดแห่งญาณที่รู้เห็นได้ว่าเป็นแนวทาง หรือ มีใช้ทาง คือยกเอารูปธรรม และนามธรรมทั้งหลาย มาพิจารณาเป็นหมวดๆตามแนวไตรลักษณ์ที่ละอย่างๆ เช่น พิจารณารูป โดยอนิจลักษณะ โดยทุกขลักษณะ โดยอนัตตลักษณะ แล้วพิจารณาเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ตามลำดับ แต่ละลักษณะ ไปทีละอย่างๆ แล้วพิจารณาข้อธรรมอื่นๆ เช่น ในหมวด ชันธ ๕ อายุตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรีย์ ๒๒ อริยสัจ ๔ ปฏิจจสมุปบาท ๑๒ หรือแม้แต่ ภพ ๓ ฌาน ๔ อัปปมัญญา ๔ สมาบัติ ๔ เป็นไปตามลำดับไตรลักษณ์ แต่ละอย่างในทำนองเดียวกัน (รวมอยู่ในชั้น ๕ นั่นเอง) ไปจนเริ่มมองเห็นความเกิดขึ้น และความเสื่อมไปแห่งสังขารทั้งหลาย เรียกว่า เกิดเป็น ตรุณวิปัสสนา คือวิปัสสนาญาณอ่อนๆ และในช่วงนี้ก็จะเกิดสิ่งที่เรียกว่า วิปัสสนูปกิเลส ๑๐ ประการขึ้นมา ขวนให้หลงผิดว่าบรรลุมรรคผลแล้ว หรือหลงยึดเอา

^{๒๐} พระพุทธโฆสเถระ, **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**, สมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถระ) แปลและเรียบเรียง, พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธนาเพรส จำกัด, ๒๕๕๔), หน้า ๑๐๖๑.

วิปัสสนูปกิเลสนั้นว่าเป็นทางที่ถูก ถ้าหลงไปตามนั้นก็เป็นอันพลาดจากทาง เป็นอันปฏิบัติผิดไป แต่ถ้ามีสติสัมปชัญญะแก้ไขได้ ก็จะกำหนดแยกได้ว่า วิปัสสนูปกิเลส ๑๐ ไม่ใช่ทาง แล้วกำหนดวิปัสสนาญาณที่ดำเนินถูกทาง พ้นจากอุปกิเลสแล้วว่านั้นแหละเป็นทาง หรือมรรคแท้จริง ซึ่งจะพึงเดินต่อไป เมื่อความรู้นี้เกิดขึ้นแล้วก็เรียกว่า เป็นมัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ อารมณ์ของวิปัสสนานั้นมีความละเอียดลึกซึ้งมาก จะทำให้หลงทางได้ ถ้าวิปัสสนูปกิเลสเกิดขึ้นก็รู้วิปัสสนูปกิเลส เมื่อเกิดขึ้นแล้วหากไม่รู้ตัวจิตก็ไม่สามารถยกขึ้นสู่ อารมณ์นิพพิทา และวิราคะได้ ต่อเมื่อรู้ว่าวิปัสสนูปกิเลสเกิดขึ้นกับตนเองได้แล้ว ความรู้สึกในอารมณ์ที่ถูกต้องของอุท্থัพพยญาณ จึงจะเกิดขึ้น เมื่อมีความรู้สึกที่ถูกต้องแล้ว ก็จะกันจิตมิให้ตกไปในอารมณ์ที่ผิดอีกความเข้าใจอย่างนี้ เรียกว่า มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ

ญาณที่ปรากฏ คือ สัมมสนญาณ ปัญญาารู้โดยไตรลักษณ์ และตรุนอุท্থัพพยญาณ คือ อุท্থัพพยญาณในระดับอ่อนในญาณนี้ ผู้ปฏิบัติมักจะเห็นสภาวะที่แปลกๆ ภาวะเช่นนี้เรียกว่า วิปัสสนูปกิเลส

สัมมสนญาณ

สัมมสน แปลว่า พิจารณา

ญาณ หมายถึง ปัญญา

สัมมสนญาณ คือ ปัญญาพิจารณาความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตน หลังจากเห็นประจักษ์พระไตรลักษณ์นั้นแล้ว หมายความว่า ผู้ที่รู้เห็นความไม่เที่ยง เป็นต้น จากประสบการณ์ของตนแล้วย่อมอนุมานรู้ลักษณะดังกล่าวของรูปนามที่ตนมิได้เห็นประจักษ์

มีข้อความปรากฏในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคว่า^{๒๑}

อดีตานาคตปัจจุพนนานํ ธมฺมานํ สงฺขิปิตฺวา วจตถาเน ปญฺญา สมฺมสเน ญาณํ

ปัญญาที่กำหนดรวมนามรูป ซึ่งเป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน เรียกว่า สัมมสนญาณ คือ ญาณที่พิจารณากำหนด

สัมมสนญาณ แปลว่า ปัญญาเป็นเครื่องพิจารณาเห็นรูปนามเป็นไตรลักษณ์ เพราะเหตุว่ามีลักษณะ ๓ ประการ คือ

^{๒๑} ดูรายละเอียดใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔๘/๗๕.

๑) อนิจจัง	ลักษณะความแปรปรวน ไม่ยั่งยืน ความไม่เที่ยง
๒) ทุกข์	ลักษณะความบีบคั้น ความทนได้ยาก เป็นทุกข์
๓) อนัตตา	ลักษณะความไม่ใช่ตน บังคับบัญชาไม่ได้

ญาณนี้ ปรากฏทั้งในคัมภีร์พระไตรปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค (ญาณที่ ๕)^{๒๒} ในคัมภีร์สัทธัมมปกาสนี และคัมภีร์วิสุทธิมรรค สารสำคัญของญาณนี้ คือ ปัญญาพิจารณาเห็นความไม่เที่ยง (อนิจจัง) เป็นทุกข์ (ทุกข์) ไม่ใช่ตัวตน (อนัตตา) หลังจากเห็นประจักษ์ไตรลักษณ์นั้น แล้วหรือ^{๒๓} ปัญญาพิจารณาสภาวะธรรมที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ทั้งหมดโดยรวมว่าเป็นไตรลักษณ์ ดังที่ท่านพระสารีบุตรเถระกล่าวปรากฏในคัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรคว่า

ปัญญาในการย่อธรรมทั้งหลาย ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน แล้วกำหนดไว้ ชื่อว่า สัมมสนญาณ คือ พระโยคาวจรกำหนดรูปทุกอย่างทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน เป็นภายในก็ตาม เป็นภายนอกก็ตาม หยาบก็ตาม ละเอียดก็ตาม เลวก็ตาม ประณีตก็ตาม มีในที่ไกลก็ตาม มีในที่ใกล้ก็ตาม โดยความไม่เที่ยง โดยความเป็นทุกข์ การกำหนดโดยความเป็นอนัตตา การกำหนดนี้ชื่อว่า สัมมสนญาณ^{๒๔}

สัมมสนญาณ คือ ปัญญาที่พิจารณาเห็นรูปรูปนามแล้วรู้เห็นไตรลักษณ์ เป็นญาณที่ทำให้ผู้ปฏิบัติเกิดปัญญาหยั่งรู้แจ้ง ในลักษณะของรูป และนามที่เป็นอนิจจัง ทุกข์ อนัตตา หรือปัญญาพิจารณาสภาวะธรรมที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบันทั้งหมดโดยรวมว่าเป็นไตรลักษณ์ ไม่ใช่การกำหนดรู้ลักษณะพิเศษของรูปรูปนาม ที่ละอย่างในปัจจุบันเท่านั้น

ชื่อต่างๆ ของสัมมสนญาณ คือ

- ๑) กลาปสัมมสนญาณ ญาณพิจารณาด้วยความเป็นกลุ่ม มิได้หยั่ง เห็นรูปรูปนามที่ละอย่างเหมือนปัจจุญาณ คือ ญาณรู้เห็นโดยประจักษ์

^{๒๒} ดูรายละเอียดใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔๘/๗๔-๗๖.

^{๒๓} พระครูปลัดสัมพิพัฒน์ธรรมจารีย์ (พระมหาประเสริฐ มนต์เสวี), ศึกษาวิเคราะห์หลักปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ๗ เดือนในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท, วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆสนครปฐม, ๒๕๕๕, หน้า ๒๘๓.

^{๒๔} ดูรายละเอียดใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๗๔-๗๕.

- นยวิปัสสนา วิปัสสนาที่ยังเห็นโดยอาศัยนัยจากรูปนามที่ตนประจักษ์แล้ว^{๒๕}
- นยมนสิการ ความใส่ใจโดยอาศัยนัยจากรูปนามที่ตนเห็นประจักษ์แล้ว
- นยทัสสนะ การรู้เห็นโดยอาศัยนัยจากรูปนามที่ตนเห็นประจักษ์แล้ว^{๒๖}

นอกจากนี้ สัมมสนญาณ ยังเป็นญาณที่สามารถรู้เห็นรวมกันทั้ง ๕ ชั้นว่า รูปนามที่เป็นอดีต อนาคต ปัจจุบัน รูปนามภายใน ภายนอก รูปนามที่หยาบละเอียด รูปนามที่เลว ประณีต รูปนามที่ไกลใกล้ ล้วนเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตาทั้งสิ้น การพิจารณา ๓ วาระ คือ ความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตนในนามชั้น ๕ ทวาร ๖ อารมณ์ ๖ วิญญูญาณ ๖ ผัสสะ ๖ เวทนา ๖ ตัณหา ๖ วิตก ๖ วิจาร ๖ ธาตุ ๖ กสิณ ๑๐ โภจณาสะ ๓๒ อายตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรี ๒๒ ธาตุ ๓ (กามธาตุ, รูปธาตุ และอรุปรธาตุ) ฅภ ๓ (กามฅภ, รูปฅภ และอรุปรฅภ) ฅภ ๓ อีกอย่างหนึ่ง (สัญญาฅภ, อสัณณฅภ และเนวสัณณานาสัณณฅภ) ฅภ ๓ อีกอย่างหนึ่ง (เอกโวการฅภ, จตุโวการฅภ และปัญจโวการฅภ) รูปฅมาน ๔ อัปปมัญญา ๔ อรูปสมามัตติ ๔ ปฏิจจสมุปบาท ๑๒

๒) อัถธานสัมมสนนัย พิจารณารูปนามตั้งแต่เป็นเด็ก ๆ จนมาถึงปัจจุบันนี้ ว่า รูปนามในอดีต ไม่กลับมาเป็นรูปนามในปัจจุบัน รูปและนามปัจจุบันไม่กลับไปเป็นรูปและนามอนาคต รูปและนามภายในไม่เป็นรูปและนามภายนอก รูปและนามอดีตก็เกิดดับในอดีต รูปและนามในอนาคตก็เกิดดับในอนาคต รูปและนามปัจจุบันก็เกิดดับในปัจจุบัน รูปและนามปัจจุบันไม่กลับมาเกิดในชาติหน้า แต่มีเหตุปัจจัยสืบต่อกันอยู่ เมื่อปัจจุบันคืออนาคตที่ดี เมื่อปัจจุบันชั่วอนาคตก็ชั่ว อุปมาเหมือนดวงตรา เมื่อประทับลงไปบนกระดาษนั้น รูปดวงตรายังปรากฏติดอยู่ที่กระดาษ แต่ดวงตราหาติดที่กระดาษไม่ ข้อนี้ฉันใด ความดีความชั่วก็ฉันนั้น ตัวเราทำดีก็ประทับตราไว้ไม่สูญไปไหนเลย ดังนั้น รูปและนามจึงเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา

๓) สันตติสัมมสนนัย คือ การพิจารณาเห็นความสืบทอดของรูปนาม เช่น รูปร้อนดับไปรูปเย็นเกิดขึ้น รูปเย็นดับไปรูปปร้อนเกิดขึ้น รูปนึ่งดับไปรูปเย็นเกิดขึ้น รูปเย็นดับไปรูปนึ่งเกิดขึ้น เป็นต้น ย่อมหมุนเวียนเปลี่ยนแปลงสืบทอดกันอยู่อย่างนี้ตลอดไป ดังนั้น รูปและนามจึงเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา

๔) ขณสัมมสนนัย คือการพิจารณาเห็นความเป็นไปของรูป และนามชั่วขณะหนึ่ง ๆ คือพิจารณาเห็นความเกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไปของรูปและนาม ซึ่งเรียกว่า อุปปาตหฐิติ ภังคะ

^{๒๕} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), วิปัสสนานัย เล่ม ๒, หน้า ๑๓๖.

^{๒๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓๖.

จะยื่น เดิน นั่ง นอน ก็มีรูปและนาม เกิดดับอยู่อย่างนี้เรื่อยไปตลอดวันตลอดคืน ดังนั้น รูปและนามจึงเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา

เมื่อพิจารณาเห็นความเกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไปของนามรูป การพิจารณาเห็นในลักษณะนี้ เรียกว่า รู้พระไตรลักษณ์เหมือนกัน จัดเข้าในญาณที่ ๓ คือ สัมมสนญาณ และจัดเป็นมัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ มีความรู้เห็นอันบริสุทธิ์^{๒๗}

สภาวะของญาณนี้ เป็นญาณที่เห็นไตรลักษณ์ คือ เห็นอนิจจัง ความไม่เที่ยงของรูปนาม เห็นทุกขัง คือ ความทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ของรูปนาม เห็นอนัตตา ความบังคับบัญชาไม่ได้ของรูป-นาม แต่ว่าการเห็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ในญาณที่ ๓ นี้ ยังเอาสมมุติบัญญัติมาปน ยังมีสมมุติปัญหา (ปัญหาที่เกิดจากการฟัง) เอาจินตามยปัญหา (ความตรึงนึกคิด) มาปนอยู่ด้วย ยังไม่บริสุทธิ์ในความเห็น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ก็ทำให้รู้เห็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ที่ยังมีสมมุติบัญญัติ มีปัญหาที่ได้จากการฟัง จากการคิดพิจารณาขึ้นมา ก็เกิดเห็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตาขึ้น เมื่อผู้ปฏิบัติได้ทำความเพียร กำหนดดูรูปนามเรื่อยไปก็จะก้าวขึ้นสู่ญาณ ที่ ๔^{๒๘}

การเห็นพระไตรลักษณ์อย่างแจ่มชัดเป็นลักษณะของสัมมสนญาณ คือปัญญาที่พิจารณาเห็นรูปนาม จัดเป็นญาณที่ผู้ปฏิบัติเกิดปัญญาหยั่งรู้แจ้งในลักษณะของรูปนามที่เป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา เห็นนิमितฯ เช่น พระพุทธรูป หมอก ควัน ตลอดจนรสต่างๆ เกิดขึ้นแล้วดับไป หรือเห็นแต่เกิดแล้วดับไป เมื่อถึงญาณนี้แล้วผู้ปฏิบัติย่อมประสบทุกข์เวทนา อย่างไม่เคยพบมาก่อนเหมือนเป็นการทดสอบความแข็งแกร่งของอินทรีย์ทั้ง ๕

วิสุทธิที่ ๖ ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ

ความหมดจดแห่งญาณ อันรู้เห็นทางดำเนิน คือ ประกอบความเพียรในวิปัสสนาญาณทั้งหลาย เริ่มตั้งแต่อุทยัพพยานุปัสสนาญาณที่พ้นจากอุปกิเลส ดำเนินสู่วิถีทางแล้วนั้น เป็นต้นไป จนถึงสัจจานุโลมิกญาณ หรืออนุโลมญาณ อันเป็นที่สุดแห่งวิปัสสนา ต่อแต่นี้ก็จะเกิดโคตรภูญาณ

^{๒๗} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิริ ป.ธ.๙), **คู่มือสอบอารมณกรรมฐาน**, หน้า ๘.

^{๒๘} พระครูปลัดสัมพิพัฒนธรรมาจารย์ (พระมหาประเสริฐ มนต์เสวี), **ศึกษาวิเคราะห์หลักปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ๗ เดือน ในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท**, (วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม, ๒๕๕๕), หน้า ๒๘๓.

คั่นระหว่างวิสุทธิข้อนี้ กับข้อสุดท้าย เป็นหัวต่อแห่งความเป็นปุถุชน กับความเป็นอริยบุคคล โดยสรุป วิสุทธิ ข้อนี้ก็คือ วิปัสสนาญาณ ๙^{๒๙}

คำว่า ปฏิปทาญาณทสสนวิสุทธิ แยกออกเป็น ๔ บท คือ ปฏิปทา บทหนึ่ง ญาณ บทหนึ่ง ทสสน บทหนึ่ง วิสุทธิ บทหนึ่ง

ปฏิปทา	แปลว่า ปฏิบัติ
ญาณ	แปลว่า ความรู้
ทสสน	แปลว่า ความเห็น
วิสุทธิ	แปลว่า ความบริสุทธิ์ ^{๓๐}

ความบริสุทธิ์แห่งความรู้ และความเห็นทางนี้เป็นทางปฏิบัติที่ถูกต้อง กล่าวคือ มีความรู้ความเห็นว่าการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาโดยกำหนดรูปนามเป็นอารมณ์นั้น เป็นทางปฏิบัติที่ถูกต้อง

ในวิสุทธิมรรค ปรากฏข้อความที่รจนาจารย์กล่าวไว้ว่า “อภูจนํ ปน ฌานานํ วเสน สีขาปตตะตา วิปสนา นวมณฺจ สจฺจานุมิกฌานนติ อยํ ปฏิปทาญาณทสสนวิสุทธิ นาม” แปลว่า ส่วนวิปัสสนาที่ถึงยอดด้วยอำนาจแห่งญาณ ๘ และญาณ ๙ คือ สัจจานุโลมิกญาณ ชื่อว่า ปฏิปทาญาณทสสนวิสุทธิ

เมื่อพระโยคาวจรบรรลุถึง มัคคามัคคญาณทสสนวิสุทธิ แล้วต้องปฏิบัติตามลำดับญาณ ทั้ง ๙ ประการ คือ พลวอุทยัพพญาณ ภังคญาณ ภัยญาณ อาทีนวญาณ นิพพิทาญาณ มุญฺจิตุ กามยตาญาณ ปฏิสังขาญาณ สังขารุเปกขาญาณ อนุโลมญาณรวม ๙ ประการโดยอาศัย อนุปัสสนาทั้ง ๓ คือ

๑) อนิจจานุปัสสนา คือ การพิจารณาเห็นชั้น ๕ ว่าเป็นของไม่เที่ยง เพราะ ภาวะ คือมีความเกิดขึ้น ความเสื่อมไป และเพราะเปลี่ยนแปลงไป หรือเพราะความที่มันมีแล้วกลับไม่มี

^{๒๙} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๑๘, (นนทบุรี: โรงพิมพ์ พิมพ์การพิมพ์, ๒๕๕๓), หน้า ๒๐๙.

^{๓๐} พระอาจารย์ ดร.ภัททันต๊ะ อาสภมหาเถระ ธรรมาจารย์ อัครมหาภิกษุฐานาจริยา, ๑๐๐ ปี อัครมหาภิกษุฐานาจริยา, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท อมรินทร์ พริ้น แอนด์ พับลิชชิง จำกัด (มหาชน) ๒๕๕๔), หน้า ๑๕๑.

๒) ทุกขานุปัสสนา คือ การพิจารณาเห็นชั้น ๕ ว่าเป็นทุกข์ พระบาลีว่า “ยถาจิจํ ตํ ทุกขํ” สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นย่อมเป็นทุกข์^{๓๑)} เพราะความถูกบีบคั้นอยู่เนื่องนิตย์ อาการ คือ ความถูกบีบคั้นอยู่เนื่องนิตย์ เป็นลักษณะของความทุกข์

๓) อนัตตานุปัสสนา คือ การพิจารณาเห็นชั้น ๕ ว่าเป็นอนัตตา เพราะพระบาลีว่า “ยํ ทุกขํ ตํ อนตตา” สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นย่อมเป็นอนัตตา เพราะความไม่เป็นไปในอำนาจของใครๆ อาการคือ ความไม่เป็นไปในอำนาจ เป็นลักษณะของความเป็นอนัตตา

ในวิปัสสนาธุระนี้ ปรากฏข้อความว่า ญาณที่กำหนดนามรูปที่เกิดขึ้นอยู่ทุกขณะอย่างต่อเนื่อง โดยที่มีได้เอาใจใส่โอกาส เป็นต้น ย่อมหลุดพ้นจากอุปกิเลสได้ ท่านเรียกว่า อุทยัพพญาณ เพราะเหตุที่สามารถกำหนดรู้ ความเกิดดับของนามรูป เพราะเหตุที่เราสามารถกำหนดรู้ความเกิดดับของรูป ตั้งแต่อุทยัพพญาณ คือ อนุโลมญาณ รวมเป็นวิปัสสนาญาณ ๙ ระดับขึ้น ท่านเรียกว่า ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ^{๓๒)}

วิปัสสนาญาณทั้ง ๙ คือตั้งแต่ อุทยัพพญาณอย่างแรก จนถึงอนุโลมญาณ เรียกว่า ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ เป็นวิสุทธิที่ ๖ ในวิสุทธิ ๗ เพราะเหตุ ๖ ประการ

- ๑) เพราะเป็นข้อปฏิบัติเพื่อญาณทัสสนวิสุทธิ คือ มรรค
- ๒) เพราะรู้ไตรลักษณ์
- ๓) เพราะปรากฏชัด
- ๔) เพราะเป็นเครื่องเห็นไตรลักษณ์ และอริยสัจ ๔
- ๕) เพราะเป็นปฏิปักษ์ต่ออธรรมที่ผิด
- ๖) เพราะบริสุทธิ์วิเศษ

ในภินนิตสูตร เรียกว่า ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ โดยสรุปบท ดังนี้ว่า “ดูก่อนอาวุโส ก็ท่านผู้มีอายุ อยู่ประพาสพิภพจรยในพระผู้มีพระภาคเจ้า เพื่อปฏิบัติปทาญาณทัสสนวิสุทธิหรือ”^{๓๓)}

ปฏิบัติปทาญาณทัสสนวิสุทธิ หมายถึง ปัญญาที่เข้าถึงความรู้ในทางที่ถูก ตรงสู่นิพพาน โดยถูกต้องแล้ว หมายถึง อารมณ์อันเป็นปฏิบัติที่ถูกต้อง ตัดหา และทูลง ไม่สามารถเข้ามาในอารมณ์นั้นได้ อารมณ์ของวิปัสสนา คือ ไตรลักษณ์ในนามรูป เป็นตัวถูกรู้ ส่วนปัญญาเป็นตัวรู้

^{๓๑)} ดูรายละเอียดใน ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๑/๑.

^{๓๒)} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), วิปัสสนาธุระ, หน้า ๕๓๐.

^{๓๓)} สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสสมมหาเถระ), อริยวังสปฏิบัติ, หน้า ๓๗๖.

อารมณ์ไตรลักษณ์นั้น ความรู้เช่นนี้เป็นปัจจัยแก่วิปัสสนาญาณเบื้องต้นไปจนถึงโคตรภู
ญาณ วิปัสสนาญาณตั้งแต่อุทยัพพญาณที่ปราศจากอุปกิเลส จนถึงอนุโลมญาณ จัดเข้าใน
ปฏิบัติภาวนาทัสสนวิสุทธิ ดังนั้น วิสุทธินี้ จึงประกอบด้วย วิปัสสนาญาณต่างๆ คือ พลวอุทยัพพญาณ
ภังคญาณ ภยญาณ อาทีนวญาณ นิพพิทาญาณ มุญจิตุกามยตาญาณ ปฏิสังขยาญาณ
สังขารุปেকชาญาณ อนุโลมญาณ^{๓๔} ญาณเหล่านี้ เมื่อกล่าวโดยวิสุทธิทั้ง ๗ แล้ว เรียกว่า
ปฏิบัติภาวนาทัสสนวิสุทธิ อันเป็นวิสุทธิลำดับที่ ๖ เป็นความบริสุทธิ์หมดจดโดยมีปัญญารู้ว่า
การปฏิบัติดังนี้ เป็นทางที่จะดำเนินไปให้บรรลุถึงญาณทัสสนวิสุทธิ อันเป็นวิสุทธิลำดับที่ ๗ ต่อไป

อุทยัพพญาณ

อุทยัพพยานุปัสสนาญาณ หรือเรียกสั้นๆว่า อุทยัพพญาณนี้ เมื่อแยกบทแล้วมี ๓ บท
คือ อุทยะ+วยะ+ญาณ รวมเป็น อุทยัพพญาณ (แปล ว เป็น พ ซ้อน พ) แปลว่า ปัญญาเห็นความ
เกิดขึ้น และการแปรไปของรูปนาม ดังมี วจันตเถว่า อุปปาทภงกานุปัสสนาสปวัตตํ ญาณ
อุทยัพพญาณ แปลว่า ญาณที่เป็นไปด้วยอำนาจ การพิจารณาความเกิดขึ้น และความดับแห่ง
สังขารทั้งหลาย ชื่อว่า อุทยัพพญาณ องค์ธรรมได้แก่ ปัญญาเจตสิก ที่ในมหากุศลญาณ สัมปยุตจิต^{๓๕}

ญาณนี้ปรากฏทั้งในคัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค (ญาณที่ ๖) และ คัมภีร์
วิสุทธิมรรคอุทยัพพญาณ มีความหมายดังที่พระสารีบุตรกล่าวไว้ในคัมภีร์ขุททกนิกาย
ปฏิสัมภิทามรรค ว่า ปัญญาพิจารณาเห็นความแปรผันแห่งธรรมทั้งหลายที่เป็นปัจจุบัน ชื่อว่า
อุทยัพพยานุปัสสนาญาณ คือ รูปที่เกิดแล้วเป็นปัจจุบันลักษณะ ความบังเกิดแห่งรูปนั้นชื่อว่า
ความเกิดขึ้นลักษณะความแปรผันไป (แห่งรูปนั้น) ชื่อว่าความเสื่อม ปัญญาที่พิจารณาเห็นดังนี้
ชื่อว่าอนุปัสสนาญาณ^{๓๖}

อุทยัพพญาณ คือ ญาณอันตามเห็นความเกิดดับ คือการพิจารณาความเกิดขึ้น และ
ความดับไปแห่งเบญจขันธ์ จนเห็นปัจจุบันธรรมที่กำลังเกิดขึ้น และดับไปๆ ชัดเจน เข้าภาวะที่เป็น
ของไม่เที่ยง ทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ ไม่อยู่ในบังคับบัญชาตามความอยากของใคร หยั่งทราบว่สิ่ง

^{๓๔} พระพุทธโฆสเถระ คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลและเรียบเรียง โดยสมเด็จพระพุทธปาหารย์ (อาจ
อาสภมหาเถระ) พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธนาเพรส จำกัด, ๒๕๕๔), หน้า ๑๐๗๑.

^{๓๕} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, **ปรมัตถโชติกะ อภิธัมมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ ๙ เล่ม ๒**
วิปัสสนากรรมฐาน, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร: หจก.ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๕๔), หน้า ๑๑๖.

^{๓๖} ดูรายละเอียดใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔๙/๗๗.

ทั้งหลายเกิดขึ้นครั้งแล้วก็ต้องดับไป ล้วนเกิดขึ้นแล้วก็ดับไป ดับไป หมดไปทั้งหมด เมื่อเกิดการรับรู้ หรือ การเคลื่อนไหวใดๆในแต่ละขณะก็มองเห็นนามธรรม รูปธรรม และตัวรู้หรือผู้รู้ที่เกิดขึ้น แล้วทั้งนามธรรม รูปธรรม และตัวรู้นั้นก็ดับไปพร้อมกันทั้งหมด เป็นความรู้เห็นชัดแก่กล้า (พลววิปัสสนา) ทำให้ละนิจสัญญา สุขสัญญา และอัตตสัญญาได้^{๓๓๗}

อุทยัพพญาณ คือ ญาณที่เห็นความเกิด ความดับของนามรูป ตามความเป็นจริง

อุทยัพพญาณ มี ๒ อย่าง คือ^{๓๓๘}

๑) ตรุณอุทยัพพญาณ คือ อุทยัพพญาณอย่างอ่อน ที่ยังมีวิปัสสนูปกิเลส เกิดปะปนอยู่ เรียกว่า มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ คือ อยู่ในระหว่างวินิจฉัยว่า ทางหรือไม่ใช่ทาง แห่งการวิปัสสนา เมื่อติดใจในวิปัสสนูปกิเลส เรียกว่า อัมคคะ ถ้าไม่ติดใจในวิปัสสนูปกิเลส ก็เรียกว่า มัคคะ

๒) พลวอุทยัพพญาณ คือ อุทยัพพญาณอย่างแก่ ปัญญาที่เห็นความเกิดดับ ของนาม และรูปผ่านอุปสรรคอันตราย คือ ผ่านวิปัสสนูปกิเลสไปได้ ดำเนินไปตาม มัคคปฏิปทา โดยตรง

อุทยัพพยานุปีสสนาญาณ หมายความว่า ปัญญาที่เห็นเนื่องๆในความปรวนแปรของ ปัจจุบันธรรมทั้งหลาย ปัญญาที่เห็นความปรวนแปรของปัจจุบันธรรมทั้งหลาย คือ ปัญญาที่เห็นรูป ที่เกิดขึ้นแล้วซึ่งเป็นปัจจุบัน (อุทยะ) และเห็นความปรวนแปรของรูปนั้น เช่น กำลังดับ (วยะ) เป็นต้น หรือปัญญาที่เห็นอยู่เนื่องๆในลักษณะแห่งการเกิด หรืออาการใหม่ของรูปนามว่าเป็นอุทยะ (ความเกิดขึ้น) และเห็นอยู่เนื่องๆในลักษณะแห่งความปรวนแปร ความสิ้นไป ความแตกดับไป ว่าเป็นวยะ (ความดับไป)

คำว่า สันตติชาติ หมายถึง การสืบทอดของนามและรูปนั้นดับลงโดยไม่ทันที่รูปใหม่ หรือ นามใหม่จะเกิดขึ้นมาให้กำหนดแทน ส่วนสัมมสนญาณนั้น จะเห็นรูปใหม่ นามใหม่เกิดขึ้นแล้ว จึงจะเห็นรูปเก่า นามเก่าดับไป โดยที่จิตกับอารมณ์ก็ดับลงไป ยังไม่มีจิตกับอารมณ์ใหม่เกิดขึ้นมา แทน แล้วจิตกับอารมณ์ก็ดับลงพร้อมกัน

สรุปแล้ว อารมณ์ของญาณทั้ง ๓ ที่กล่าวมาข้างต้น มารวมปรากฏอยู่ที่อุทยัพพญาณนี้ ญาณเดียวเท่านั้น ฉะนั้นจึงถือได้ว่าอุทยัพพญาณ เป็นญาณสำคัญในวิปัสสนาขั้นต้นของ

^{๓๓๗} ดูรายละเอียดใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔๙/๗๗.

^{๓๓๘} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะ อภิธัมมตถสังคหะ ปริจเฉทที่ ๙ เล่ม ๒ วิปัสสนากรรมฐาน, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร: หจก.ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๕๔), หน้า ๑๑๖.

วิปัสสนาญาณ ๙ เพราะในญาณต่อไป อารมณ์ของญาณนั้นก็เดินไปตามอารมณ์ของอุทกัพพญาณ แต่ไตรลักษณ์ชัดเจนขึ้นตามลำดับ เพราะเหตุว่าได้พิจารณานามและรูปมากมาย เมื่อได้ความรู้มากขึ้น กิเลสที่เกิดจากความไม่รู้ก็หมดมากเข้า เมื่อกิเลสซึ่งเป็นเครื่องกีดขวางหมดไปมากเท่าใด ความรู้ คือปัญญาก็ยิ่งเกิดมากขึ้นเท่านั้น การเห็นตามความเป็นจริงนั้นได้แก่การเห็นไตรลักษณ์ ไตรลักษณ์นั้นเป็นอารมณ์ของวิปัสสนา ซึ่งมีอยู่ ๔๐ ประการ คือ อนิจลักษณะ ๑๐ ประการ ทุกขลักษณะ ๒๕ ประการ อนัตตลักษณะ ๕ ประการ รวมเป็น ๔๐ ประการ

การเกิดดับของขั้น ๕ มีลักษณะ ๕๐ อย่าง^{๓๙}

- ๑) เห็นความเกิดของรูปขั้น ๕ ลักษณะ คือ ๑.เห็นรูปขั้นเกิดเพราะอวิชาเกิด ๒.เพราะตัณหาเกิด ๓.เพราะกรรมเกิด ๔.เพราะอาหารเกิด ๕.เพราะเห็นลักษณะแห่งความเกิด
- ๒) เห็นความดับของขั้น ๕ ลักษณะ คือ ๑.เห็นรูปขั้นดับเพราะอวิชาดับ ๒.เพราะตัณหาดับ ๓.เพราะกรรมดับ ๔.เพราะอาหารดับ ๕.เพราะเห็นลักษณะของความปรวนแปร
- ๓) เห็นความเกิดของเวทนาขั้น สัญญาขั้น สังขารขั้น อย่างละ ๕ ลักษณะ คือ ๑.เห็นเวทนาขั้นเกิด สัญญาขั้นเกิด สังขารขั้นเกิด เพราะอวิชาเกิด ๒.เพราะตัณหาเกิด ๓.เพราะกรรมเกิด ๔.เพราะผัสสะเกิด ๕.เพราะเห็นลักษณะแห่งความเกิด
- ๔) เห็นความดับของเวทนาขั้น สัญญาขั้น สังขารขั้น อย่างละ ๕ ลักษณะ คือ ๑.เห็นเวทนาขั้นดับ สัญญาขั้นดับ สังขารขั้นดับ เพราะอวิชาดับ ๒.เพราะตัณหาดับ ๓.เพราะกรรมดับ ๔.เพราะผัสสะดับ ๕.เพราะเห็นลักษณะของความปรวนแปร
- ๕) เห็นความเกิดของวิญญาณขั้น ๕ ลักษณะ คือ ๑.เห็นวิญญาณขั้นเกิด เพราะอวิชาเกิด ๒.เพราะตัณหาเกิด ๓.เพราะกรรมเกิด ๔.เพราะรูปนามเกิด ๕.เพราะเห็นลักษณะแห่งความเกิด
- ๖) เห็นความดับของวิญญาณขั้น ๕ ลักษณะ คือ ๑.เห็นวิญญาณขั้นดับ เพราะอวิชาดับ ๒.เพราะตัณหาดับ ๓.เพราะกรรมดับ ๔.เพราะรูปนามดับ ๕.เพราะเห็นลักษณะของความแปรปรวน

ผู้ปฏิบัติเมื่อพิจารณาอย่างนี้แล้วตรุณอุทกัพพยานุสสญาณ ก็จะบริสุทธิ์ยิ่งขึ้น

อริยสัจ ๔ ก็จักปรากฏ คือ^{๔๐}

^{๓๙} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะ อภิธัมมตถสังคหะ ปริจเฉทที่ ๙ เล่ม ๒ วิปัสสนากรรมฐาน, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร: หจก.ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๕๔), หน้า ๑๑๗.

- ๑) การเห็นความเกิดขึ้นโดยปัจจัยสมุทยสังกัทย่อมปรากฏ เพราะรู้ถึงปัจจัยให้เกิด
- ๒) การเห็นความเกิดขึ้นโดยขณะ ทุกขสังกัทย่อมปรากฏ เพราะรู้ว่าความเกิดเป็นทุกข์ หรือการเห็นความดับไปโดยขณะ และรู้ว่าความดับเป็นทุกข์ ทุกขสังกัทย่อมปรากฏ
- ๓) การเห็นความดับไปโดยปัจจัย นิโรธสังกัทย่อมปรากฏ เพราะรู้ว่าธรรมทั้งหลายไม่เกิด เพราะไม่มีปัจจัย
- ๔) การเห็นความเกิดขึ้น และดับไปโดยปัจจัย และโดยขณะและกำจัดเสียซึ่งความ พ้นเพื่อนในความเกิดขึ้น และดับไปเป็นมรรคสังคยา ฝ่ายโลกียะ

ปฏิจจนุปบาทกัจจกปรากฏ ดังนี้^{๔๑}

ฝ่ายอนุลอม เมื่อเห็นความดับไปโดยปัจจัย เพราะรู้ลงไปว่า “อิมสมิสติ, อิหิ โหติ เมื่อสิ่งนั้นมีอยู่ สิ่งนี้จึงมี”

ฝ่ายปฏิโลม เมื่อเห็นความดับไปโดยปัจจัยเพราะรู้ลงไปว่า “อิมสส นิโรธา, อิหิ นิรุชฌติ เพราะสิ่งนี้ดับไป สิ่งนี้จึงดับ”

ลักษณะ ๓ อย่างกัจจกปรากฏ ดังนี้^{๔๒}

๑) อนัตตลักษณะ คือ การเห็นความเกิดขึ้นโดยปัจจัย และรู้ว่าธรรมทั้งหลายเป็นไป ต่อเนื่องด้วยปัจจัยปราศจากผู้กระทำ

๒) อนิจลักษณะ คือ การเห็นความเกิดขึ้น และดับไปโดยขณะ และรู้ถึงความมีแล้ว ไม่มี รู้ความว่างเปล่าในเบื้องต้น และที่สุด

๓) ทุกขลักษณะ คือ การรู้ถึงความเบียดเบียนเฉพาะหน้า ด้วยความเกิดขึ้น และดับไป แม้สภาวะลักษณะก็ปรากฏชัดด้วย เพราะมุ่งลงไปที่ตัวธรรมะ (รูปนาม) ที่เกิดขึ้นและดับไป แม้สังขตลักษณะที่เป็นไปชั่วขณะนั้น ก็ปรากฏชัดในสภาวะลักษณะ เพราะรู้ว่าไม่มีความดับไปในขณะที่กำลังเกิดขึ้น และรู้ว่าไม่มีความเกิดขึ้นในขณะที่กำลังดับไป

ด้วยวิธีปฏิบัติดังกล่าวมานี้ ผู้ปฏิบัติได้ชื่อว่าบรรลุแล้วซึ่งตรุณวิปัสสนาญาณ หรือ อุทยัพพยานุปัสสนาญาณ (อย่างอ่อน) เพราะแทงตลอดลักษณะ ๕๐ อย่างโดยอาการที่ว่า “สิ่งที่มี

^{๔๐} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะ อภิธัมมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ ๙ เล่ม ๒ วิปัสสนากรรมฐาน, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร: หจก.ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๕๔), หน้า ๑๑๘.

^{๔๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๘.

^{๔๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๘.

ความดับไปเป็นธรรมดาตนเอง เกิดขึ้นและที่เกิดขึ้นแล้วก็ถึงความดับไป” ผู้ปฏิบัติได้เช่นนี้ ชื่อว่า อารัทธิวิปัสสโก คือ ผู้เริ่มบำเพ็ญวิปัสสนา หรือ ผู้เริ่มต้นเห็นแจ้ง

พลวอุทฺทปฺพยญาณ หรือ อุทฺทปฺพยญาณอย่างแก่^{๔๓}

พลวอุทฺทปฺพยญาณ หรือ อุทฺทปฺพยญาณอย่างแก่ อุทฺทปฺพยญาณในเบื้องต้น ไม่สามารถกำหนดรู้ พระไตรลักษณ์ตามความเป็นจริงได้ เพราะถูกอุปกิเลส ๑๐ ประการ ทำให้มัวหมองลง ฉะนั้น โยคีจึงต้องทำความเพียรพยายามต่อไปอีก จนสามารถพ้นจากอุปกิเลส ๑๐ แล้ว อุทฺทปฺพยญาณอย่างแก่ที่พ้นจากอุปกิเลสก็จะเกิดขึ้น แล้วสามารถกำหนดรู้พระไตรลักษณ์ได้อย่างมั่นคงชัดเจน

อนิจจลักษณะ ไม่ปรากฏนั้นเพราะ สันตติปิดบังไว้ และเพราะไม่มีมนสิการความเกิดและความดับ

ทุกขลักษณะ ไม่ปรากฏนั้น เพราะอิริยาบถทั้งหลายปิดบังไว้ และเพราะไม่มีมนสิการความเปื่อยเปลี่ยนเฉพาะหน้า ด้วยความเกิดขึ้นและความดับไป

อนัตตลักษณะ ไม่ปรากฏนั้น เพราะขณะความเป็นแห่ง หรือกลุ่มก้อนปิดบังไว้ และเพราะไม่มีมนสิการถึงความสลายตัวของธาตุต่างๆ

เมื่อโยคีกำหนดรู้ความเกิด และความดับ แล้วเพิกถอนสันตติออกไป อนิจจลักษณะก็ปรากฏ โดยสภาวะของตนตามความเป็นจริง เมื่อมนสิการความเปื่อยเปลี่ยนเฉพาะหน้าอยู่เรื่อยๆ แล้วเพิกถอนอิริยาบถ ทุกขลักษณะก็ปรากฏตามสภาวะของตนตามความเป็นจริง และเมื่อกระจายธาตุต่างๆออกไปแล้วทำการกระจายขณะความเป็นแห่ง หรือกลุ่มก้อนเสีย อัตตลักษณะก็ปรากฏตามสภาวะของตนตามความเป็นจริง

ญาณนี้ เป็นญาณที่แจ้งไตรลักษณ์ ด้วยการพิจารณาจนเห็นความเกิดดับของรูปนาม เมื่อเห็นอนิจจัง เพราะรูปนามนี้ดับไปๆ สันตติก็ไม่สามารถที่จะปิดบังไว้ให้คงเห็นเป็นนิจจังไปได้ ดังนั้นจึงประหามานะเสียได้ เมื่อเห็นทุกขังเพราะรูปนามนี้ดับไปๆ อิริยาบถก็ไม่สามารถที่จะปิดบังไว้ให้คงเห็นเป็นสุขไปได้ ดังนั้นจึงประหามันหาเสียได้ เมื่อเห็นอนัตตา เพราะรูปนามนี้ดับ

^{๔๓} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะ อภิธัมมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ ๙ เล่ม ๒ วิปัสสนากรรมฐาน, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร: หจก.ทิพย์วิสุทธี, ๒๕๕๔), หน้า ๑๓๐.

ไปๆ จนสัญญาาก็ไม่สามารถที่จะปิดบังไว้ให้คงเห็นเป็นอนัตตาไปได้ ดังนั้นจึงประหาณทัญญูเสียได้^{๔๔}

เมื่อผู้ปฏิบัติเจริญวิปัสสนาภาวนาจนบรรลุถึงอุทยัพพญาณอย่างแก่แล้วย่อมพิจารณา กำหนดตามรู้ได้ในลักษณะทั้ง ๓ ^{๔๕} คือ

๑) อนิจจลักษณะ คือลักษณะของความไม่เที่ยง หมายถึงความที่สังขารเหล่านั้น เกิดขึ้นแล้วก็ดับไป หรืออาการและวิการที่มีแล้วหาไม่

๒) ทุกขลักษณะ คือลักษณะของความเป็นทุกข์ หมายถึงอาการเบียดเบียน เฉพาะ หน้ำอยู่เนืองๆ

๓) อนัตตลักษณะ คือลักษณะของความไม่มีอัตตา หมายถึงอาการที่ไม่เป็นไปตาม อำนาจบังคับบัญชา

เมื่อผู้ปฏิบัติกำหนดในลักษณะดังกล่าวมานี้ ชื่อว่า อุทยัพพญาณอย่างแก่ ได้ดำเนินไป ตามวิธีหน้าที่ของตน ตามความเป็นจริงทุกประการ ญาณนี้จึงทำให้เกิดปัญญาเห็นแจ้ง ทั้งความ เกิด และความดับของรูปนาม และต่อก็จะบังเกิดปัญญานี้ เป็นญาณที่เห็นแต่ความดับของรูปนาม แต่ฝ่ายเดียว

ภังคญาณ

ภังคญาณ หมายความว่า เป็นญาณที่พิจารณาเห็นการดับไปของรูปนามโดยส่วนเดียว ดังมีวจนัตถะว่า อุทย มุญจิตวา วเย ปวตตํ ญาณํ ภงคญาณํ แปลว่า ญาณที่ปล่อยความเกิด แล้วเป็นไปในความเสื่อม ชื่อว่า ภังคญาณ องค์ธรรม ได้แก่ ปัญญาเจตสิก ในมหาภูตญาณ สัมปยุตตจิต^{๔๖}

^{๔๔} พระครูปลัดสัมพิพัฒนธรรมาจารย์ (พระมหาประเสริฐ มนต์เสวี), ศึกษาวิเคราะห์หลักปฏิบัติ วิปัสสนาภาวนา ๗ เดือน ในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท, (วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม, ๒๕๕๕), หน้า ๓๐๑.

^{๔๕} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะ อภิธัมมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ ๙ เล่ม ๒ วิปัสสนากรรมฐาน, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร: หจก.ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๕๔), หน้า ๑๓๑.

^{๔๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓๒.

ญาณนี้ปรากฏทั้งในคัมภีร์ ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค (ญาณที่ ๗ ของ ญาณ ๗๓)^{๔๗} คัมภีร์วิสุทธิมรรค สารสำคัญของญาณนี้ โดยย่อก็คือ การพิจารณา เห็นความดับของรูปนาม อย่างเดียว แล้วพ้นจากอุปกิเลสแล้ว^{๔๘} ชื่อว่า วิปัสสนาญาณ โดยพิจารณาความไม่เที่ยง ความเป็นทุกข์ ความเป็นอนัตตา แล้วเบื่อหน่าย คลายกำหนด ไม่ยึดถือ ดังที่พระสารีบุตรเถระ กล่าวไว้ ปรากฏในคัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรคว่า

ปัญญาในการพิจารณาอารมณ์ แล้วพิจารณาเห็นความดับ ชื่อว่า วิปัสสนาญาณ... คือ พิจารณาเห็นโดยความไม่เที่ยง ไม่พิจารณาเห็นโดยความเที่ยง พิจารณาเห็นโดยความเป็นทุกข์ ไม่พิจารณาเห็นโดยความเป็นสุข พิจารณาเห็นโดยความเป็นอนัตตา ไม่พิจารณาเห็นโดยความเป็น อัตตา ย่อมเบื่อหน่าย ไม่ยินดีย่อมคลายกำหนด ไม่กำหนด ย่อมทำราคะให้ดับ ไม่ให้เกิด สละคืน ไม่ยึดถือ^{๔๙}

เมื่อโยคีกำหนด และตั้งใจไตร่ตรองในรูปนามทั้งหลายว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็น อนัตตาอยู่เสมอๆ วิปัสสนาญาณก็มีกำลังแก่กล้าขึ้น สภาวะของสังขารทั้งหลายปรากฏรวดเร็วมาก ทำให้วิปัสสนาญาณกำหนดไม่ทันความเกิดขึ้น ความตั้งอยู่ ความเป็นไป หรือนิมิตของสังขาร ทั้งหลาย สติ และวิปัสสนาญาณคงกำหนดตั้งมั่นอยู่เฉพาะนิโรธ คือ ความสิ้นไป ความเสื่อมไป หรือความแตกทำลายไปของสังขารทั้งหลายแต่เพียงอย่างเดียว

เมื่อสมาธิญาณแก่กล้าแล้ว สังขารอารมณ์ทั้งหลายย่อมปรากฏแก่โยคี ผู้ปฏิบัติ โดยการที่หายไป จนเมื่อเวลาเกิดขึ้น หรือตั้งอยู่ก็ไม่เห็นเลย ถึงสันตติ ความสืบท่อ ความเป็นไป ก็ขาดตอน สันฐานก็ปรากฏอาการหายไป จะกำหนดได้ก็เพียง “นิโรธ” ที่ความสิ้นไป เสื่อมไป และดับไปเท่านั้น คำว่านิโรธ มี ๒ อย่าง^{๕๐} คือ

- ๑) อุปปาตนิโรธ ได้แก่ ความดับที่ยังมีอาการเกิดขึ้น
- ๒) อนุปปาตนิโรธ ได้แก่ ความดับที่เป็นมัคคนิโรธ เช่น นิโรธของท่านผู้เข้าผล สมบัติ และนิโรธสมบัติ

^{๔๗} ดูรายละเอียดใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๕๑/๘๒-๘๓.

^{๔๘} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), วิปัสสนาญ้ย เล่ม ๒, หน้า ๒๖๕.

^{๔๙} ดูรายละเอียดใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔๑/๘๒.

^{๕๐} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะ อภิธัมมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ ๙ เล่ม ๒ วิปัสสนากรรมฐาน, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร: หจก.ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๕๔), หน้า ๑๓๒.

สำหรับนิโรธ ศัพท์ ในที่นี้หมายถึง อุปาทนิโรธ คือ ความดับที่ยังมีการเกิดขึ้น ปัญญา ในการกำหนดตามรู้ความดับไปของอารมณ์อยู่เนืองๆ หรือปัญญาที่กำหนดรู้อารมณ์ โดยความ เสื่อมไป ชื่อว่า ภังคานุปัสสนาญาณ เรียกสั้นๆว่า ภังคญาณ (๕) ญาณอันตามความเห็น ความสลาย คือเมื่อเห็นความเกิดดับเช่นนั้น ชัดเจนถี่เข้า ก็จะสามารถเห็นเด่นชัดในส่วนความดับที่เป็นจุดจบสิ้น มองเห็นแต่อาการที่สิ่งทั้งหลายดับไปๆ เห็นว่าสิ่งทั้งหลายทั้งปวง ล้วนจะต้องดับสลายไปทั้งหมด

ผู้ปฏิบัติประกอบด้วย อนุปัสสนา มี อนิจจานุปัสสนา เป็นต้น ดังกล่าวมาแล้วนั้น จึงสะท้านใจได้ด้วย ตทังคปหาน และมุงหน้า หรือน้อมเข้าไปสู่พระนิพพาน อีกทั้ง ไม่ยึดกิเลสไว้ ด้วย การทำให้เกิด และไม่ยึดถือ สังขตธรรม ไว้ด้วยการไม่เห็นโทษ ดังนั้นจึงกล่าวได้ว่า เป็นการ “สลัดทิ้งไป ไม่ยึดถือไว้” ผู้ปฏิบัติเป็นผู้กำหนดตามรู้สภาวะธรรมทางกาย(รูป) เป็นอารมณ์อยู่เนืองๆ โดยความดับไปนั้น มีลักษณะ ๒ ประการ คือ

- ๑) กำหนดรู้ความสิ้นไป เสื่อมไปของรูป (ที่เป็นอารมณ์ของจิต)
- ๒) กำหนดรู้ความสิ้นไป เสื่อมไปของจิต (ที่มีรูปเป็นอารมณ์)ด้วยจิตอีกดวง

หนึ่ง^{๕๑}

สภาวะของภังคญาณนี้ เมื่อบุคคลผู้ปฏิบัติธรรมกำหนดรูปนามที่เกิดดับได้ดีแล้ว พระไตรลักษณ์ปรากฏได้ชัดเจน อุทยัพพญาณก็จะแก่กล้าเต็มที่ จังหวะที่กำหนดก็ย่อมรวดเร็ว และมั่นคงประดุจเป็นไปเองอัตโนมัติ เป็นไปอย่างทันควัน จึงทำให้สังขารธรรมซึ่งเป็นอารมณ์ ปรากฏขึ้นอย่างรวดเร็วบุคคลผู้ปฏิบัติจะไม่เอาจิตไปจับที่อุปาทาขณะฐิติขณะและจะไม่เอาใจใส่ แม้กระทั่งลำดับของรูปนาม (ว่าอะไรเกิดก่อน เกิดหลัง) หรือแม้แต่สังขาร ซึ่งเป็นนิमितที่ปรากฏ ดุจมีสัญญาณ เช่น ขณะทำการคู้เข้า หรือเหยียดออกจะปรากฏรูปสัญญาณเป็นมือ เป็นเท้า เฉพาะ ในตอนแรกของการปฏิบัติธรรม แต่ในขณะนั้นก็กลับไม่ปรากฏสัญญาณของมือ และเท้า หรือ อวัยวะ อื่นๆ ในทุกๆครั้งที่กำหนดจะเกิดญาณ ซึ่งทำหน้าที่รู้ว่า “รูปนามดับแล้ว” ท่านจึงเรียกญาณนี้ว่า ภังคญาณ^{๕๒}

อนิสสของภังคญาณ

^{๕๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓๓-๑๓๔.

^{๕๒} พระโสภณมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต (มหาสิสยาตอ), **หลักปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐาน**, แปล โดย จำรูญ ธรรมดา , (กรุงเทพมหานคร :ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๔๖), หน้า ๑๖๐-๑๖๑

เมื่อโยคีเห็นอยู่เนืองๆ ว่า “สังขารทั้งหลายทั้งปวงแตกดับไปๆ” อยู่อย่างนั้น
 ภังคานุปัสสนาญาณก็จะมีกำลังแก้กล้าพร้อมด้วยอานิสงส์ ๘ ประการ คือ^{๕๓}

- ๑) ละภวทณฺฐิ
- ๒) สละความรักใคร่ในชีวิต
- ๓) มีความเพียรมั่นคงในการปฏิบัติ
- ๔) มีอาชีพอันบริสุทธิ์
- ๕) ละความทะเยอทะยาน
- ๖) ปราศจากความกลัว
- ๗) ประกอบด้วยขันติ และโสรจจะ
- ๘) อดกลั้นต่อสิ่งที่ไม่พอใจ และในกำหนดยินดี

ภังคญาณ เป็นญาณที่เห็นแต่ความดับของรูปนามนี้ สามารถละสัสสตทณฺฐิ ความเห็นผิด
 ว่ามีความเที่ยงไม่ผันแปรเป็นอย่างอื่นเลย เป็นปหานปริญญา

ภยญาณ

ภยญาณ หมายความว่า เป็นญาณที่กำหนดรูปนามโดยความเป็นของน่ากลัวดังมี
 วจันตละ แสดงว่า สงฺขารานํ ภยโต อนุปัสสนาวเสน ปวตฺตํ ทาณํ ภยทาณํ แปลว่า ญาณที่เป็นไป
 ด้วยอำนาจพิจารณาเนืองๆ ถึงสังขตธรรมทั้งหลาย โดยความเป็นของน่ากลัว ดังนั้นจึงชื่อว่า
 ภยญาณ องค์ธรรมได้แก่ ปัญญาเจตสิก^{๕๔}

ญาณนี้ปรากฏทั้งในคัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรค (ญาณที่ ๘ ของญาณ ๗๓)
 บ้างก็เรียกว่า ภัยตูปัญฐานญาณ คือ อาทีนวญาณ ซึ่งเป็นญาณที่รวม ๖, ๗ และ ๘ ของญาณ ๑๖
 ไว้ด้วยกัน ดังที่พระสารีบุตรเถระกล่าวไว้ ปรากฏในคัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรค
 ว่า “ปัญญาในการ(เห็นสังขาร) ปรากฏโดยความเป็นภัย ชื่อว่า อาทีนวญาณ”^{๕๕} ส่วนในคัมภีร์

^{๕๓} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, **ปรมัตถโชติกะ อภิธัมมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ ๙ เล่ม ๒**
วิปัสสนากรรมฐาน, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร : หจก.ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๕๔), หน้า ๑๓๖.

^{๕๔} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, **ปรมัตถโชติกะ อภิธัมมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ ๙ เล่ม ๒**
วิปัสสนากรรมฐาน, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร : หจก.ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๕๔), หน้า ๑๓๗.

^{๕๕} คูรายละเอียดใน ขุ.ป. (ไทย)๓๑/๕๓/๘๔-๘๖.

อรรถกถาได้แยกแสดงภยญาณ ไว้เป็นญาณแรกใน ๓ ญาณของอาทีนวญาณ และในคัมภีร์วิสุทธิมรรค^{๕๖} ก็เช่นกัน

ภยญาณ คือ ปัญญาที่กำหนดจนรู้เห็นว่ารูปนามนี้เป็นภัย เป็นที่น่ากลัว เหมือนคนกลัวสัตว์ร้าย เช่น เสือ เป็นต้น ดังที่ท่านพระพุทธโฆสเถระ กล่าวไว้ปรากฏในคัมภีร์วิสุทธิมรรคว่า “เมื่อผู้ปฏิบัติธรรมเห็นอยู่ว่า สังขารที่เป็นอดีตได้ดับไปแล้ว ที่เป็นปัจจุบันกำลังดับอยู่ ถึงแม้สังขารที่เกิดขึ้นในอนาคตก็จักดับไป ญาณนี้ชื่อว่า ภยญาณ ที่เห็นประจักษ์ว่า น่ากลัวย่อมเกิดขึ้น ณ ตรงนี้”^{๕๗}

สภาวะของภยญาณนี้ เมื่อถึงญาณนี้ ผู้ปฏิบัติจะเห็นรูปนามที่มันดับไปอย่างรวดเร็ว และต่อเนื่อง จนเกิดความรู้สึกในใจว่าเป็นภัยเสียแล้ว ก่อนนั้นเคยหลงใหล แต่ตอนนี้รู้สึกว่าเป็นภัย คือรูปนามที่ประกอบเป็นชีวิต เป็นอัตภาพ เป็นชีวิตจิตใจ ซึ่งดูไปแล้วเป็นแต่รูปนาม จะเห็นว่ามันดับอยู่อย่างนี้ ย่อยยับต่อหน้า ต่อตา ไม่ว่าส่วนไหนมันก็ดับไปหมด สิ่งที่ปรากฏให้รู้ดับไป ตัวที่รู้ดับไป ตัวผู้รู้ดับไป มีแต่อาการดับไป ดับไป จนรู้สึกว่าเป็นภัย ไม่ใช่สิ่งที่น่าอภิมันเสียแล้วในชีวิตนี้^{๕๘}

ไตรลักษณ์ กับความกลัว คือ

เมื่อสังขารทั้งหลายที่เป็นไปในภพ ๓ กำเนิด ๔ คติ ๕ วิญญาณฐิติ ๗ และสัตตาวาส ๙ ทุกหนทุกแห่งจะต้องถึงซึ่งความพินาศไป เพราะเป็นของที่มีภัยอยู่เฉพาะหน้าแล้ว ก็จักปรากฏเป็นสิ่งที่น่ากลัวแก่ญาณนั้น จึงเรียกญาณนั้นว่า ภาตัญญูญาณ

เมื่อโยคินสมาธิสังขารทั้งปวง โดยความไม่เที่ยง นิमित คือ ความดับไปของสังขารทั้งที่เป็นอดีต ปัจจุบัน และอนาคต ก็จักปรากฏเป็นสภาพที่น่ากลัวแก่โยคี

เมื่อโยคินสมาธิสังขารทั้งปวง โดยความเป็นทุกข์ ปวดระคายเคือง ความเป็นไปของสังขาร คือ ความบีบคั้นเฉพาะหน้าที่เข้าใจกันว่าเป็นความสุข ที่เป็นไปรูปภพ และอรูปรภพ ก็จักปรากฏเป็นสภาพที่น่ากลัว

^{๕๖} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, สมเด็จพระพุทธปาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถระ) แปลและเรียบเรียง, พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธนาเพรส จำกัด, ๒๕๕๔), หน้า ๑๐๘๑.

^{๕๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐๘๔.

^{๕๘} พระครูปลัดสัมพิพัฒน์ธรรมอาจารย์ (พระมหาประเสริฐ มนต์เสวี), ศึกษาวิเคราะห์หลักปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ๗ เดือน ในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท, (วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม, ๒๕๕๕), หน้า ๓๐๒-๓๐๓.

เมื่อโยคีมนสิการสังขารทั้งปวง โดยความเป็นอนัตตา นิमित และปวัตตะ ความเป็นไปของสังขารก็ปรากฏเป็นของว่างเปล่า เป็นของสูญ ไม่มีเจ้าของ ไม่มีผู้นำ เป็นประดุกบ้านร้าง พยับแดด และวิมานในอากาศด้วยเหตุนี้ นิमित และปวัตตะ ความเป็นไปจึงปรากฏเป็นสภาพที่น่ากลัว แกโยคี^{๕๙}

การกำหนดเห็นรูปนามปรากฏ เป็นภัยที่น่ากลัว แต่ไม่ใช่กลัวตาย เป็นการพิจารณาเห็นว่า รูปนามที่เป็นอดีตก็ดับไปแล้ว รูปนามที่เป็นปัจจุบันก็กำลังดับอยู่ รูปนามที่เป็นอนาคตก็จักดับไป เช่นเดียวกันอย่างนี้เป็นของน่ากลัว เรียกว่า ภัยญาณ ซึ่งในขณะที่ปฏิบัตินั้นโยคีบุคคลบางท่าน อาจพบวิปัสสนาญาณนี้หน่อยเดียว แทบจะไม่รู้สีกตัวด้วยซ้ำไป

อาทีนวญาณ

อาทีนวญาณ หมายความว่า เป็นญาณที่เห็นสังขารรูปนามเป็นโทษ ดังที่วณัตตะว่า ทิฏฐุสงฺขารานํ อาทีนวโต เปกฺขานวเสน ปวตฺตํ ญาณํ อาทีนวญาณํ แปลว่า ญาณที่เป็นไปด้วยอำนาจการเพ่งถึงสังขาร เป็นของน่ากลัว ซึ่งตนได้เห็นแล้วโดยความเป็นโทษ ฉะนั้นจึงชื่อว่า อาทีนวญาณ องค์ธรรมได้แก่ ปัญญาเจตสิก ที่โนมหากุศลญาณ สัมปยุตตจิต^{๖๐}

อาทีนวญาณ หรือ อาทีนววิปัสสนาญาณ คือ ญาณอันคำนึงเห็นโทษ คือ เมื่อพิจารณาเห็นสังขารทั้งหลายทั้งปวงล้วนต้องแตกสลายไป เป็นของน่ากลัว ไม่ปลอดภัยทั้งสิ้น แล้วย่อมคำนึงเห็นสังขารทั้งปวงว่าเป็นโทษ เป็นสิ่งที่มีความบกพร่องจะต้องระคนอยู่ด้วยทุกข์

ญาณนี้ปรากฏทั้งในคัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค (ญาณที่ ๘ ของญาณ ๗๓) คัมภีร์วิสุทธิมรรค ดังกล่าวแล้วในภยญาณ

อาทีนวญาณ คือ ปัญญาพิจารณาเห็นทุกข์ โทษของรูปนาม ดังที่พระสารีบุตรเถระกล่าวไว้ ปรากฏในคัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรคว่า ปัญญาในการ (เห็นสังขาร) ปรากฏโดยความเป็นภัยว่า ความเกิดขึ้นเป็นภัย “ชื่อว่าอาทีนวญาณ”... “ความเป็นไปเป็นภัย”... “นิमितเป็นภัย” “กรรมเป็นเครื่องประมาดมาเป็นภัย” ... “ปฏิสนธิเป็นภัย”... “คติเป็นภัย”... “ความบังเกิดเป็นภัย”... “ความอุบัติเป็นภัย”... “ความเกิดเป็นภัย”... “ความแก่เป็นภัย”... “ความเจ็บไข้เป็น

^{๕๙} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, **ปรมัตถโชติกะ อภิธัมมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ ๙ เล่ม ๒ วิปัสสนากรรมฐาน**, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร: หจก.ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๕๔), หน้า ๑๓๙-๑๔๐.

^{๖๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔๐.

ภัย”... “ความตายเป็นภัย”... “ความโศกเศร้าเป็นภัย”... “ความรำพันเป็นภัย”... ปัญหาในการ (เห็นสังขาร) ปรากฏโดยความเป็นภัยว่า “ความคับแค้นใจเป็นภัย” ชื่อว่าอาทีนวญาณ^{๖๑}

ปัญญารู้ในการปรากฏโดยความน่ากลัว คือ (๑) ความเกิดขึ้นของรูปนาม เป็นการเจือด้วยอามิส (๒) ความดำเนินไปของรูปนาม เป็นการเจือด้วยอามิส (๓) ความเกิดขึ้นของนิमित (สังขารูปนาม) เป็นการเจือด้วยอามิส (๔) ความชวนชวายเป็นรูปนาม(กุศล และอกุศล) เป็นการเจือด้วยอามิส (๕) ความเกิดใหม่ของรูปนาม เป็นการเจือด้วยอามิส (๖) ภาวที่เกิดขึ้นของรูปนาม (ภาวที่ไปเกิดของความเป็นสัตว์นรก เปรต อสุรกาย เดรัจฉาน มนุษย์ เทวดา และพรหม) เป็นการเจือด้วยอามิส (๗) ความบังเกิดขึ้นของรูปนาม เป็นการเจือด้วยอามิส (๘) ความเข้าถึงเหตุของรูปนาม เป็นการเจือด้วยอามิส (๙) ความแก่ของรูปนาม เป็นการเจือด้วยอามิส (๑๐) ความเจ็บไข้ของรูปนาม เป็นการเจือด้วยอามิส (๑๑) ความตายของรูปนาม เป็นการเจือด้วยอามิส (๑๒) ความเศร้าโศกของรูปนาม เป็นการเจือด้วยอามิส (๑๓) ความคร่ำครวญของรูปนาม เป็นการเจือด้วยอามิส และ(๑๔) ความคับแค้นใจที่เกิดขึ้นของรูปนาม เป็นการเจือด้วยอามิส ชื่อว่าอาทีนวญาณ^{๖๒}

สภาวะของอาทีนวญาณนี้ เมื่อบุคคลผู้ปฏิบัติธรรมบรรลุญาณแล้ว พยายามพัฒนา อินทรีย์ให้สม่ำเสมอ สภาวะญาณก็จะสูงขึ้นด้วย การเห็นโทษของรูปนาม กล่าวคือ ไม่ว่าจะกำหนดอะไรก็จะพบแต่ความไม่พอใจ น่ารังเกียจ เห็นว่ารูปนามมีแต่ทุกข์ แม้ว่าในช่วงนี้จะไม่มีความฟุ้งซ่านมารบกวน สมาธิตั้งคั่งดี แต่ผู้ปฏิบัติก็รู้สึกไม่สุขกับการปฏิบัติธรรม กลับมีแต่ความเซื่องซึม ห่อเหี่ยว อันบ่งบอกถึงการหมดความสนใจในการปฏิบัติธรรม เพราะเห็นโทษของรูปนาม เปรียบเหมือนกับคนเคยรักกัน แต่บัดนี้ได้รู้ได้เห็นความไม่ดีของกันและกัน จึงเห็นแต่โทษของอีกฝ่ายหนึ่ง ผู้ปฏิบัติก็เช่นกัน ก่อนนี้เคยเห็นรูปนามเป็นที่พอใจ ยึดเอามาเป็นที่พักพิงได้ ภายหลังมาทราบว่ารูปนามแท้จริงแล้วเป็นของหาแก่นสารไม่ได้เลย จึงเกิดความเห็นโทษขึ้น^{๖๓}

อาทีนวญาณ เป็นญาณที่ไม่ว่าจะกำหนดอะไรก็จะพบแต่ความไม่พอใจ น่ารังเกียจ เห็นว่ารูปนาม มีแต่ทุกข์ แม้ว่าในช่วงนี้จะไม่มีความฟุ้งซ่านมารบกวน สมาธิตั้งคั่งดี แต่ผู้ปฏิบัติก็ไม่รู้สึกเป็นสุขกับการปฏิบัติ พบเห็นแต่การดับอยู่ทุกครั้ง จนรู้ว่ารูปนามที่หายไปนั้นไม่มีดีมีแต่โทษ คือ

^{๖๑} ดูรายละเอียดใน พ.ป. (ไทย) ๓๑/๕๓/๘๔.

^{๖๒} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), วิปัสสนาญ้ย เล่ม ๒, หน้า ๒๙๑-๒๙๒.

^{๖๓} พระภิกษุทันตะ อาสภมหาเถระ ธัมมมาจริยะ, วิปัสสนาทีปนิฎฐา, หน้า ๑๑๕.

ปัญญาที่พิจารณาเห็น ทุกข์โทษของรูปนาม แล้วเกิดปัญญารู้แจ้งว่ารูปและนามนี้เป็นโทษ จึงละ
อัสสารทสัณญา สัณญาที่ยินดีเสีย จัดเป็นปหานปริญญา

นิพพิทาญาณ

นิพพิทาญาณ หมายความว่า ญาณที่พิจารณาเห็นรูปนามโดยอาการเบื่อหน่าย แยกบท
เป็น นิพพิทา+ญาณ, นิพพิทา ความเบื่อหน่าย, ญาณ ปัญญาความรู้, นิพพิทาญาณ ปัญญาที่
พิจารณาเห็นรูปนามเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา เป็นของน่ากลัว เต็มไปด้วยความทุกข์
โทษนานาประการ แล้วเกิดความเบื่อหน่ายไม่ยากได้รูปได้นาม ไม่อยากกลับมาเกิดอีก อยาก
เข้าถึงพระนิพพานเสียโดยเร็ว ปัญญาในที่นี้หมายถึงเฉพาะภาวนามยปัญญา คือ ปัญญาที่เกิดแก่ผู้
เจริญวิปัสสนากรรมฐานถึงญาณนี้เท่านั้น มิได้หมายถึง สุตมยปัญญา และจินตามยปัญญา^{๖๔}

นิพพิทาญาณนี้ ปรากฏทั้งในคัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค (ญาณที่ ๘ ของญาณ ๗๓)
และคัมภีร์วิสุทธิมรรค^{๖๕} ดังกล่าวแล้วในอาทิวญาณ

นิพพิทาญาณ คือ ปัญญารู้เห็นความเบื่อหน่ายในรูปนามที่ตนได้เห็นโทษมาแล้วย่อม
เกิดขึ้น ดังในธรรมบทที่มีพระพุทธวจนะแสดงว่า

“สพเพ สงขารา อนิจจาติ	ยทา ปญญาย ปสฺสติ
อถ นิพพินฺทติ ทุกฺเข	เอส มคฺโค วิสุทฺธิยาติ
สพเพ สงขารา ทุกฺขาติ	ยทา ปญญาย ปสฺสติ
อถ นิพพินฺทติ ทุกฺเข	เอส มคฺโค วิสุทฺธิยาติ”

เมื่อใดบุคคลเห็นด้วยปัญญาว่า สังขารูปนามทั้งปวง
ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เมื่อนั้นย่อมเกิด ความเบื่อหน่าย
นี้เป็นทางเพื่อความบริสุทธิ์ คือนิพพาน^{๖๖}

^{๖๔} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, **ปรมัตถโชติกะ อภิธัมมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ ๙ เล่ม ๒**
วิปัสสนากรรมฐาน, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร: หจก.ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๕๔), หน้า ๑๔๔.

^{๖๕} คูรายละเอียดใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๕๓/๘๔-๘๖.

อารมณ์ของนิพพิทาญาณ คือสภาวะที่เกิดอารมณ์ต่อเนื่องของการรู้ตามลำดับที่น่ากลัว เป็นทุกข์ เจือด้วยอามิส และมีสภาพปรุงแต่งอยู่เป็นนิตย์ มีสภาพน่ากลัว คือ (๑) การเกิดขึ้น (ความเกิดรูปนาม) (๒) ดำเนินไป (เหตุปัจจัย) (๓) นิमित (สังขาร) (๔) ขวนขวาย (กุศล และอกุศล) และ (๕) การเกิดใหม่ (ปฏิสนธิ)

เป็นอารมณ์นิमितมีสภาพเป็นทุกข์ อันเป็นไปในกรรม ๓ อย่าง คือ (๑) กรรมวิภวัญญะ (๒) กิเลสวิภวัญญะ (๓) วิปากวิภวัญญะ เพราะสภาวะเหล่านั้นเป็นภัยของรูปนาม คือ ทุกข์ทางกายและใจ อันมีอารมณ์ที่เป็นไปในภูมิที่จะไปเกิดของรูปนาม ดังนี้ คือ (๑) บังเกิด (๒) เข้าถึง (๓) เกิด (๔) แก่ (๕) เจ็บไข้ (๖) ตาย (๗) เสรีาโคก (๘) คร่ำครวญ (๙) คับแค้นใจ

เป็นคตินิमितที่เกิดขึ้นจากจิตที่เจือด้วยอามิสที่มีกิเลสเป็นตัวนำไปเกิด คือ(๑) กามคุณ ๕ (๒) ตัณหา ๓ (๓) อุปาทาน ๔ (๔) อาหาร ๔ และ(๕) ภวัฏฐิ ๒ อันเป็นเหตุให้มีการปรุงแต่ง (สังขาร) รูปนามที่ตนมีอยู่ได้แก่ อวิชชา ตัณหา อุปาทาน กรรม ที่เป็นสภาวะญาณของนิพพิทาญาณ คือ ความเบื่อหน่ายในรูปนาม แบ่งออกเป็น ๓ ลักษณะ ตามขั้นของการรู้ ตามความแก่กล้าของญาณ ดังนี้ คือ (๑)ขั้นต้นเป็นภยญาณ ที่ยังเห็นในสังขารทั้งปวงว่าน่ากลัว (๒)ขั้นกลางเป็นอาทินวญาณ ที่ยังเห็นในสภาพความไม่เที่ยง ว่าเพราะให้เห็นโทษในสังขาร (ที่เห็นที่น่ากลัว) (๓)ขั้นปลายเป็น นิพพิทาญาณ ที่ยังเห็นสังขารทั้งปวงเป็นทุกข์ เป็นโทษว่า เพราะบังเกิดความเบื่อหน่ายในสังขาร (ที่เห็นโทษแล้วนั้น)^{๖๗} ผู้ปฏิบัติจะรู้สึกเบื่อหน่ายต่อรูปนาม เป็นความรู้สึกที่เกิดขึ้น อาการเจริญ วิปัสสนาล้วนๆมิใช่เกิดขึ้นเพราะนึกคิดเอาเอง

ปัญญาที่พิจารณาเห็นนามรูป เป็นสิ่งหน้าเบื่อหน่าย เพราะเมื่อพิจารณาเห็นสังขารทั้งหลายโดยความเป็นโทษ เป็นของที่น่ากลัวแล้ว จิตก็เกิดความเบื่อระอาต่อสังขารเหล่านั้นจนไม่ อยากกำหนด เปรียบเหมือนนกที่เขาจับขังไว้ในกรงทองซึ่งมีค่ามาก แต่นกก็ไม่พอใจที่จะอยู่ในกรง ทองนั้น พยายามหาหนทางออกจากกรงทอง เพื่อจะบินหนีไปให้พ้นฉันทใด ผู้ปฏิบัติธรรมเมื่อถึง นิพพิทาญาณก็ฉันทนั้น ย่อมเบื่อหน่ายในรูปนาม เบื่อหน่ายในภพ ไม่ต้องการครอบครองนามรูป ไม่ ต้องการกลับมาเกิดอีก ต้องการเข้าสู่นิพพานเสียโดยพลัน ปัญญาที่เกิดขึ้นแก่ผู้เจริญวิปัสสนา กัมมัญฐานเช่นนี้ เรียกว่า นิพพิทานุปัสสนาญาณ

สภาวะของนิพพิทาญาณนี้ เกิดความเบื่อหน่ายอันเกิดจากปัญญาที่เห็นแจ้งถึงภัย และ โทษของสังขารนามรูปทั้งปวง มิใช่เบื่อหน่ายในอารมณ์อันไม่เป็นที่รัก แต่เป็นการเบื่อหน่ายต่อ

^{๖๖} ดูรายละเอียดใน ขุ.ป. (ไทย) ๒๕/๒๗๗/๑๑๘.

^{๖๗} พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), วิปัสสนานัย เล่ม ๒, หน้า ๒๙๓-๓๐๐.

สังขารนามรูปทุกชนิด ทุกภูมิ ไม่ใช่เลือกเปื้อน่ายเฉพาะอบายภูมิ แต่ในภูมิสวรรค์ไม่เปื้อน่าย ที่เปื้อน่ายต่อสังขารูปนามทุกภูมิเพราะสังขารูปนามไม่ว่าจะอยู่ไหนๆก็เป็นภัย เป็นโทษทั้งสิ้น

ในวิสุทธิมรรค ปรากฏความว่า นิพพิทานุปัสสนาญาณนี้ โดยอรรถก็เป็นอันเดียวกับ ญาณ ๒ ข้างต้น คือ (ภยญาณ และอาทินวญาณ) เหตุนี้ พระโบราณจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวไว้ว่า “ภยตูปุสฐานญาณอันเดียวกันนั้นแหละได้ ๓ ชื่อ คือ ได้ชื่อว่า ภยตูปุสฐาน เพราะได้เห็นสังขารโดย ความเป็นของน่ากลัว ได้ชื่อว่า อาทินวณุปัสสนา เพราะยังโทษในสังขารให้เกิดขึ้น ได้ชื่อว่า นิพพิทานุปัสสนา เพราะเปื้อน่ายในสังขาร”

แม้ในพระบาลีก็น่าจะกล่าวไว้ว่า “ความรู้ทั่วในภยตูปุสฐานญาณอันใดก็มี ความหยั่งรู้ใน อาทินวระ อันใดก็ดี นิพพิทา อันใดก็ดี ธรรมเหล่านี้มีอรรถอันเดียวกัน ต่างกันเพียงพยัญชนะ เท่านั้น”^{๖๘}

นิพพิทาญาณ ก็คือ ญาณที่เห็นแต่ความดับไป ถ้ายึดอยู่ทุกๆขณะที่กำหนด จะเกิดความ เปื้อน่ายในรูปนาม คือ ปัญญาที่พิจารณาเห็นรูปนามเป็นทุกข์ โทษ แล้วเกิดความเปื้อน่าย จน ละอภิติสัญญา คือสัญญาที่เพลิดเพลนเสีย นิพพิทาญาณนี้จัดเป็นปหานปริยญา

มูญจิตุกัมมตาญาณ

มูญจิตุกัมมตาญาณ หมายความว่า ญาณที่มีความปรารถนาใคร่จะพ้นจากรูปนาม โดย ที่พิจารณาเห็นรูปนามเป็นของน่ากลัว มีทุกข์ โทษ เป็นเหยื่อลวงให้หลงติดอยู่ในวัฏสงสาร เป็น สังขารผู้ปรุงแต่งให้ได้รับความเดือดร้อน และมีความแปรปรวนอยู่เป็นนิตย์ จิตก็เกิดความเปื้อน าย อยากออก อยากหนี อยากหลุด อยากพ้นจากสังขารธรรม อยากพ้นจากสังสารวัฏ ใจก็น้อม ไปสู่นิพพาน^{๖๙}

สังขารธรรมนั้น ได้แก่ ชั้นธ ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ย่อลงให้สั้น ได้แก่ รูปนาม

^{๖๘} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค , สมเด็จพระพุทธมหาราช (อภ จ. อาสภมหาเถระ) แปลและ เรียบเรียง, พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธนาเพรส จำกัด, ๒๕๕๔), หน้า ๑๐๙๐-๑๐๙๑.

^{๖๙} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะ อภิธัมมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ ๙ เล่ม ๒ วิปัสสนากรรมฐาน , พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร: หจก.ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๕๔), หน้า ๑๕๔.

มฤตยูกัมมตาญาณปรากฏทั้งในคัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภีทามรรค (ญาณที่ ๙ ของ ญาณ ๗๓) และคัมภีร์วิสุทธิมรรค^{๗๐} สารสำคัญของญาณนี้ก็คือ ผู้ปฏิบัติอยากหลุดพ้นจากรูปนาม บางครั้งผู้ปฏิบัติเกิดอาการคันอย่างรุนแรง บางครั้งก็เกิดทุกขเวทนาอย่างแรงกล้า จนอยากจะหนีไปให้พ้นจากรูปนาม ในญาณนี้ก็คือ การพ้นจากทุกข์ โทษ ภัยนั่นเอง เป็นความมุ่งมั่นที่จะพ้นอย่างแรงกล้า

เมื่อกุลบุตรเบื่อหน่าย เอือมระอา ไม่ยินดีอยู่ ด้วยนิพพิทาญาณนี้ จิตไม่ข้อง ไม่เกาะไม่ติดอยู่ในสังขาร ซึ่งมีความแตกดับที่ดำเนินไปอยู่ในภพ ๓ กำเนิด ๔ คติ ๕ วิญญาณฐิติ ๗ และสัตตาวาส ๙ ทั้งหมดแน่นอนอย่างหนึ่งเป็นจิตที่ปรารถนาจะพ้นสลัดออกจากสังขารทั้งปวง^{๗๑}

มฤตยูกัมมตาญาณ คือ ญาณที่ต้องการพ้นไปจากสังขารที่ดำเนินไปในสถานที่เหล่านี้

ภพ ๓ ได้แก่ กามภพ รูปภพ อรูปภพ
กำเนิด ๔ ได้แก่ อັນตชะ ขวาพุชะ สังเสทชะ โอปปาติกะ
คติ ๕ ได้แก่ นรก สัตว์เดรัจฉาน เปเรต มนุษย์ เทวดา
วิญญาณฐิติ ๗ ได้แก่ มนุษย์ และเทวดาชั้นกามาวจร เป็นสัตว์จำพวกที่มีร่างกายต่างกัน มีปฏิสนธิต่างกัน จึงเรียกว่า นานัตตกายนานัตตสัญญา

พรหมชั้นปฐมฌานและสัตว์ในอบายภูมิ เป็นสัตว์จำพวกที่มีร่างกายต่างกัน แต่มีปฏิสนธิเหมือนกัน จึงเรียกว่า นานัตตกายเอกัตตสัญญา

พรหมชั้นทุติยฌาน มีร่างกายเหมือนกัน แต่ปฏิสนธิต่างกัน จึงเรียกว่า เอกัตตกายนานัตตสัญญา

พรหมชั้นตติยฌาน มีร่างกายเหมือนกัน แต่ปฏิสนธิเหมือนกัน จึงเรียกว่า เอกัตตกายเอกัตตสัญญาแม้พรหมชั้นสุทธาวาสก็นับเข้าในข้อนี้

อากาสาณัญญาตนพรหม ชื่อว่า อากาสาณัญญาตนสัญญา

วิญญาณัญญาตนพรหม ชื่อว่า วิญญาณัญญาตนสัญญา

อากิญจัญญาตนพรหม ชื่อว่า อากิญจัญญาตนสัญญา

สัตตาวาส ๙ คือวิญญาณฐิติ ๗ ที่เพิ่มอัสัญญสัตว์พรหม และเนวสัญญาตนพรหมเข้าไป

^{๗๐} ดูรายละเอียดใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๕๓/๘๔-๘๖.

^{๗๑} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, สมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถระ) แปลและเรียบเรียง, พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธนาเพรส จำกัด, ๒๕๕๔), หน้า ๑๐๙๑.

เมื่อผู้ปฏิบัติรู้สึกเบื่อหน่าย ต้องการพ้นจากภพ ๓ ก็จัดว่า วิปัสสนาญาณในระดับนี้ สมบูรณ์แล้ว เพราะกำเนิด ๔ เป็นต้น เป็นเพียงคำไวพจน์ของภพ ๓ เท่านั้น บางท่านอาจอนุมานรู้ โดยพิจารณาถึงกำเนิด ๔ และคติ ๕ เป็นต้น^{๗๒}

ในขณะนั้น จิตที่กำหนดของบุคคลผู้ปฏิบัติธรรมนั้นจะปรากฏคล้ายกับว่า หลบหลีก ออกไป(คล้ายกับปรารถนาจะหลบหนีไปเสียให้พ้น)จากอารมณ์ที่ตนกำหนด ทุกๆครั้งที่ผู้ปฏิบัติ กำหนดอยู่^{๗๓} จิตใคร่จะพ้นไปจากรูปนามที่เป็นไปในภูมิ ๓ ดุจมีฉันทาตอยากพ้นจากข่าย ฉะนั้นไม่ ยอยากให้มีรูปนาม ไม่อยากได้เลยเห็นว่า ถ้าไม่มีรูปนามจะดีมาก เพราะรูปนามอย่างนี้มีอยู่จึงเป็น ทุกข์ จิตที่ใคร่จะพ้นมีกำลังทวีขึ้น^{๗๔}

ความรู้ที่ปรารถนาจะปลดเปลื้อง(สังขาร) ออกไปเสีย คือ ความรู้ที่ปรารถนาที่จะปลด เปลื้อง (สังขารทั้งหลาย)ไปเสีย เพราะในเวลานั้นทุกขเวทนาชนิดต่างๆก็ปรากฏขึ้นในกายของโยคีผู้นั้น ด้วยความไม่ต้องการจะอยู่ในอิริยาบถอันหนึ่ง อันเดียวนานๆก็ปรากฏขึ้นโดยมากด้วย ถึงแม้ ความคิดเหล่านั้นจะไม่เกิดขึ้น แต่ความไม่สะดวกสบายของสังขารทั้งหลายก็ปรากฏชัดเจนยิ่งขึ้น เพราะฉะนั้นในระหว่างที่กำหนดอยู่ระยะๆนั้น บุคคลผู้ปฏิบัตินั้นจะปรารถนาอยู่อย่างนี้ว่า

- ๑) ทำไฉน ฉันจะพ้นจากอิริยาบถนี้ไปเสียได้โดยเร็ว ดังนี้บ้าง
- ๒) ทำไฉน ฉันจึงจะบรรลुสถานที่ตั้งบของสังขารทั้งหลายเหล่านี้ ดังนี้บ้าง
- ๓) ทำไฉน ฉันจึงสลัดสังขารทั้งหลายนี้ออกไปเสียโดยสิ้นเชิง ดังนี้บ้าง^{๗๕}

สภาวะของมูญจิตุกัมยตาญาณ ในญาณนี้ผู้ปฏิบัติมีความรู้สึกใคร่จะหนีให้พ้น เมื่อมัน เบื่อแล้วก็ใคร่จะหนี มีความรู้สึกอยากจะหนีไป เหมือนบุคคลที่อยู่ในกองเพลิง มันก็อยากจะไปให้ พ้นจากกองเพลิงเหล่านี้ จากนั้นเมื่อเพียรพยายามต่อไป ก็จะขึ้นญาณที่โยคีบุคคลผู้เจริญวิปัสสนา กรรมฐาน จนเกิดปัญญารู้ถึงกับมีความเบื่อหน่ายต่อรูปนามธรรม อันเป็นสังขตธรรม ตั้งหน้า เจริญภาวนาต่อไปโดยปราศจากความท้อถอย มีความเบื่อหน่ายในรูปนามยิ่งขึ้น ก็เกิดความมุ่ง หมาย ที่จะให้พ้นสิ่งที่ไม่ดี สิ่งชั่ว เป็นภัย เป็นโทษ น่าเบื่อหน่าย คือสังขารรูปธรรม ที่มุ่งจะให้พ้น

^{๗๒} พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), วิปัสสนานัย เล่ม ๒ , หน้า ๓๐๔-๓๐๖.

^{๗๓} พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), อัคคมหาบัณฑิต วจนา, วิสุทธิญาณกถา, หน้า ๖๙-๗๐.

^{๗๔} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิริ ป.ธ. ๙), หลักปฏิบัติสมณะวิปัสสนากรรมฐาน, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๒), หน้า ๑๗๗.

^{๗๕} พระครูปลัดสัมพิพัฒนธรรมอาจารย์ (พระมหาประเสริฐ มนต์เสวี), ศึกษาวิเคราะห์หลักปฏิบัติ วิปัสสนาภาวนา ๗ เดือน ในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท , (วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม, ๒๕๕๕), หน้า ๓๐๖.

จากสังขารรูปนาม ที่จะหนีจากสังขารรูปนามนี้แหละ เรียกว่า มุญจิตุกัมมตาญาณ การพ้นจาก
รูปนาม การหนีจากรูปนาม ก็คือ การพ้นจากทุกขโทษภัยนั่นเอง เป็นความมุ่งมั่นที่จะพ้นอย่างแรง
กล้า อันเกิดจากปัญญาที่เรียกว่า ภาวนามยปัญญา ไม่ใช่หนีจะพ้นอย่างเลือนลอยโดยไม่ได้มีการ
เจริญภาวนาแต่อย่างใด มุญจิตุกัมมตาญาณ ปัญญาที่ใครจะหนีจากรูปนามนี้ สามารถละ
อมุญจิตุกามภาวะ (การติด การข้องอยู่ในกามภาวะ) ได้

เมื่อทุกขเวทนากลับมาปรากฏอีก เช่น ร้อน หนาว เจ็บ ปวด อึดอัด เคร่งตึง มีอาการ
คล้ายกับ”สมสนญาณ” (เจ็บปวดรุนแรงทุกขเวทนาแสนสาหัสยาวนาน ติดกันเป็นพืด) แต่เวทนา
เหล่านี้ กำหนดเห็นขาดทีละตอน เช่นกำหนด ปวดว่า “ปวดหนอๆๆๆ) เห็นอาการปวดขาดหายไป
ทีละตอนๆ ถ้ากำหนดปวดหนึ่งครั้งแล้วหายไปโดยชัดแจ้ง จิตอยากออกให้พ้นเสีย ลักษณะที่เป็น
เมื่อไม่มีอย่างนี้คงจะดี อยากจะไม่เจ็บปวดอย่างนี้ อยากจะพบ อยากจะรู้ธรรมที่ไม่มีอย่างนี้คงจะดี
ธรรมอันร้ายนี้ขอให้หลุดไปเร็วๆ จิตที่อยากจะหลุดพ้นนี้ มันเป็นโดยลำพัง เรียกว่า มุญจิตุกัมมต
ญาณ^{๗๖}

โยคีผู้ที่ต้องการจะพ้นไปจากสังขารด้วยมุญจิตุกัมมตาญาณ จึงต้องกลับมากำหนด
สังขารอีก การกำหนดดังกล่าว เรียกว่า ปฏิสังขาญาณ คือปัญญากำหนดรู้อีก

ปัญญาที่กำหนดรู้ด้วยความปรารถนาอยากหลุดพ้นไปเสียจากรูปนาม อุปมาเหมือนนก
ถูกงูคาบไว้ในปาก ทั้งดิ้นรนและส่งเสียงร้องพยายามให้หลุดจากปากงู อยากกระโดดหนีไปหลบใน
น้ำลึก เป็นต้น เมื่อผู้ปฏิบัติธรรมบรรลุถึงญาณนี้แล้ว ย่อมต้องการไปให้พ้นจากรูปที่เต็มไปด้วยความ
ทุกข์ ถึงขั้น ๕ มีความปรารถนาพระนิพพาน สภาวะทางปัญญา เช่นนี้เรียกว่า มุญจิตุกัมมตาญาณ

ปฏิสังขาญาณ

ปฏิสังขาญาณ หมายความว่า ญาณพิจารณาเห็นรูปนาม โดยละเอียดเข้มข้น ต่อจาก
มุญจิตุกัมมตาญาณ^{๗๗}

^{๗๖} พระภิกษุทันตธรรมาภรณ์ อัมมาจริยะ อัครมหาบัณฑิต ฐาปนกิจจานุถุศล, วิปัสสนาธุระ, หน้า
๒๘๗-๒๘๘.

^{๗๗} พระสัทธัมมโชติกะ อัมมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะ อภิธัมมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ ๙ เล่ม ๒
วิปัสสนากรรมฐาน, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร: หจก.ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๕๔), หน้า ๑๕๘.

ปฏิสังขานานี้ ปรากฏทั้งในขุททกนิกาย ปฏิสัมภีทามรรค (ญาณที่ ๙) และคัมภีร์ วิสุทธิมรรค สารสำคัญของญาณนี้ก็คือ ผู้ปฏิบัติได้เห็นไตรลักษณ์ชัดเจนที่สุดกว่าทุกญาณที่ผ่าน มา การหยั่งรู้ไตรลักษณ์มีประโยชน์มาก เพื่อจะได้ยกจิตขึ้นสู่ไตรลักษณ์ต่อไป

ปฏิสังขา แปลว่า พิจารณาซ้ำอีก คือ ปัญญาที่ไตร่ตรองมองหาอุบายให้พ้นจากรูปนาม ซ้ำอีก เพื่อสละสังขารโดยยกเข้าสู่ไตรลักษณ์ด้วยการรู้เห็นลักษณะ ๔๐ อย่างใดอย่างหนึ่งที่ปรากฏ ชัด อันได้แก่ อนิจจลักษณะ ๑๐^{๗๘} ทุกขลักษณะ ๒๕^{๗๙} และอนัตตลักษณะ ๕^{๘๐} กล่าวโดยย่อเป็นการ เห็นประจักษ์พระไตรลักษณ์ คือ ความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน^{๘๑}

สภาวะของปฏิสังขานานี้ มุญจิกัมมตาญาณ เป็นญาณที่ปรารถนาจะพ้นจากสังขาร รูปนาม ส่วนญาณนี้เป็นญาณที่หาอุบายให้พ้นจากรูปนาม หาทางหนี ให้พ้นจากสังขาร เมื่อปรารถนาจะพ้นจากสังขารรูปนาม ก็พยายามเจริญภาวนาโดยไม่หยุด ด้วยการเพ่งไตร ลักษณ์ เพื่อความเกิดดับของรูปนาม ก็จะเกิดปัญญาแจ้งขึ้นมาเองว่าจะต้องหาอุบายอย่างใดอย่าง หนึ่ง และดำเนินการตามอุบายนั้น จึงจะพ้นได้ปัญญา นี้แหละเรียกว่า ปฏิสังขานาณ

ปฏิสังขานาณ คือ การเห็นสังขารทั้งหลายไม่เที่ยงไม่เป็นสิ่งมีอยู่ตลอดไป โดยเป็นสิ่งมี ชั่วคราว โดยเป็นสิ่งถูกกำหนดลงไว้ด้วยความเกิด และความเสื่อม โดยเป็นสิ่งไหว (ไปมา) โดยเป็น สิ่งที่ต้องการแตกสลาย โดยเป็นสิ่งไม่คงทน โดยเป็นสิ่งมีความแปรปรวนไปเป็นธรรมดา โดยเป็น สิ่งไม่มีแก่นสาร โดยเป็นสิ่งต้องเสื่อม โดยเป็นสิ่งถูกปรุงขึ้น โดยเป็นสิ่งมีมรณะเป็นธรรมดา

ปฏิสังขานาณ คือ การเห็นสังขารทั้งหลายเป็นทุกข์ โดยเหตุทั้งหลายว่า โดยถูกบีบคั้น อยู่เนื่องนิตย์ โดยเป็นสิ่งทนยาก (ทนอยู่ไม่ได้) โดยเป็นที่ตั้งของทุกข์ โดยเป็นโรค โดยเป็นแผล ฝี โดยเป็นลูกศร โดยเป็นของชั่วร้าย โดยเป็นอาหาร โดยเป็นอุบาทว์ โดยเป็นภัย โดยเป็นอุปสรรค โดยไม่มีที่ต้านทาน โดยไม่มีที่กำบัง โดยไม่มีที่พึ่ง โดยเป็นโทษ โดยเป็นมูลของความลำบาก โดย เป็นผู้ฆ่า โดยเป็นสิ่งเป็นไปกับอาสวะ โดยเป็นเหยื่อมาร โดยเป็นสิ่งมีชาติเป็นธรรมดา โดยเป็นสิ่งมี ชราเป็นธรรมดา โดยเป็นสิ่งมีพยาธิเป็นธรรมดา โดยเป็นสิ่งมีมรณะเป็นธรรมดา โดยเป็นสิ่งมีโสกะ เป็นธรรมดา โดยเป็นสิ่งมีอุปายาสเป็นธรรมดา โดยเป็นสิ่งมีความเศร้าหมองเป็นธรรมดา ย่อมเห็น

^{๗๘} พระโสภณมหาเถระ(มหาศีลยาตอ), วิปัสสนานัย เล่ม ๒ , หน้า ๓๑๐-๓๑๒.

^{๗๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๑๓-๓๑๕.

^{๘๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๑๖-๓๑๘.

^{๘๑} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะ อภิธัมมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ ๙ เล่ม ๒

ได้โดยเป็นของไม่งาม อันเป็นบริวารแห่งทุกขลักษณะโดยเหตุทั้งหลาย เช่นว่า โดยเป็นสิ่งไม่งาม โดยเป็นสิ่งมีกลิ่นเหม็น โดยเป็นสื่อนำรังเกียจ โดยเป็นสิ่งปฏิกูล โดยเป็นสิ่งมิใช่กำจัด ความปฏิกูล) ได้ด้วยการตบแต่ง โดยเป็นสื่อนำเกลียด โดยเป็นสื่อนำขยะแขยง

ปฏิสังขชาญาณ คือ การเห็นสังขารทั้งหลายเป็นอนัตตา โดยเป็นสิ่งที่ไม่ใช่ตัวตน โดยเหตุทั้งหลายว่า โดยเป็นฝ่ายอื่น โดยเป็นของว่าง โดยเป็นของเปล่า โดยเป็นของสูญ โดยเป็นของไม่มี ใครเป็นเจ้าของ โดยเป็นของไม่มีใครเป็นใหญ่ โดยเป็นของไม่อยู่ในอำนาจใคร สังขารทั้งหลายชื่อว่า ผู้เห็นตามความเป็นจริง ดังกล่าวนั้น ได้ยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์แล้ว เพราะเหตุไรจึงกำหนดสังขารทั้งหลายอย่างนั้น การกำหนดอย่างนั้น เพื่อทำวิธีแห่งการปลดปล่อยให้สำเร็จ^{๘๒}

ปฏิสังขชาญาณ ปัญญาที่ไตร่ตรอง มองหาอุปายให้พ้นจากรูปนามนี้ สามารถละ อปปฏิสังขาร การยึดโดยไม่ไตร่ตรองนั้นได้

ปัญญาที่พิจารณาเห็นสังขาร (นามรูป) เพื่อหาทางพ้นไป เมื่อผู้ปฏิบัติปรารถนาจะพ้นไป จาคนามรูปทั้งปวงที่กำลังแตกสลายอยู่ จึงยกเอานามรูปทั้งมวลขึ้นสู่ไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา อีกครั้งหนึ่ง เพื่อพิจารณาวิธีที่จะปล่อยตนออกไปให้พ้น เปรียบเหมือนคนจับงูในที่มืด เพื่อนำออกมาในที่สว่าง เห็นว่าเป็นงูจึงพยายามหาทางที่จะทิ้งงูนั้นไปให้พ้น ด้วยวิธีที่ตนจะไม่ได้ รับอันตราย ปัญญาที่พิจารณาเห็นดังกล่าวนี้จัดเป็น ปฏิสังขชาญาณ

สังขารูปเอกชาญาณ

สังขารูปเอกชาญาณ คือ ญาณอันเป็นไปโดยความเป็นกลางต่อสังขาร คือ เมื่อพิจารณา สังขารทั้งหลายต่อไป ย่อมเกิดความรู้เห็นสภาวะของสังขารตามเป็นจริงว่า มันก็เป็นอยู่ เป็นไปของ มันอย่างนั้นเป็นธรรมดา หรือเป็นธรรมดาของมันอย่างนั้นเอง จึงวางใจเป็นกลางทำเฉยได้ ไม่ยินดี ยินร้าย ไม่ขัดใจ ตัดใจในสังขารทั้งหลาย แต่นั่นก็มองเห็นนิพพาน เป็นสันติบท ญาณจึงโน้มน้อมที่จะมุ่งเล่นไปยังพระนิพพาน เลิกละความเกี่ยวเกาะกับสังขารทั้งหลาย ญาณนี้จัดเป็น สิบขาปัตตวิปัสสนา คือ วิปัสสนาที่ถึงจุดสุดยอด และเป็นวุฒฐานคามินีวิปัสสนา คือ วิปัสสนา ที่เชื่อมถึงมรรคอันเป็นที่ออกจากสิ่งที่ยึด หรือออกจากสังขารูปเอกชาญาณ

^{๘๒} พระครูปลัดสัมพิพัฒนธรรมาจารย์ (พระมหาประเสริฐ มนต์เสวี), ศึกษาวิเคราะห์หลักปฏิบัติ วิปัสสนาภาวนา ๗ เดือน ในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท, (วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม, ๒๕๕๕), หน้า ๓๐๘-๓๐๙.

สังขารูปกษายาณ หมายความว่า ญาณพิจารณาเห็นรูปนาม โดยอาการวางเฉยในสังขารนิมิตอารมณ์ สังขารูปกษายาณ แยกบทเป็น สังขาร + อุปกษายาณ, สังขาร คือสภาวะธรรมที่มีปัจจัยปรุงแต่ง ได้แก่ ชั้นที่ ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ย่อลงมาได้แก่รูป กับ นาม ชั้นที่ ๑ เป็นรูป ชั้นที่ ๒-๓-๔-๕ เป็นนาม, อุปกษายาณ ความวางเฉย คือ เป็นกลางๆ ไม่ดีใจ ไม่เสียใจ ไม่กลัว ไม่เพ็ดลิตเพลิน, ญาณ ปัญญา คือ ความรอบรู้รูปกับนามตามความเป็นจริง สังขารูปกษายาณ ปัญญาพิจารณาเห็นรูปนามเป็นของไม่เที่ยง ทยอยไม่ได้ บังคับบัญชาไม่ได้ วางเปล่าจากสัตว์บุคคล ตัวตน เราเขา แล้ววางเฉย มีสติกำหนดได้คืออยู่^{๘๓}

สังขารูปกษายาณนี้ มีปรากฏทั้งในคัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค (ญาณที่ ๙) และคัมภีร์วิสุทธิมรรค สารสำคัญของญาณนี้ก็คือ ผู้ปฏิบัติจะมีจิตใจสงบวางเฉย ไม่มีทุกขเวทนามรรควรรณ และสามารถกำหนดสภาวะต่างๆ ได้ดียิ่ง ผู้ปฏิบัติได้เห็นคุณค่าของการเจริญวิปัสสนากรรมฐานเป็นอย่างมาก^{๘๔}

จิตที่ปรากฏจะพ้นไปจากความเกิด, ความเป็นไป, นิमित, กรรม, ปฏิสนธิ, คติ, ความบังเกิด, ความอุปบัติ, ความเกิด, ความแก่, เจ็บ, ตาย, เศร้าโศก, รำพัน, คับแค้นใจ, พิจารณา และดำรงมั่นอยู่ว่า สิ่งเหล่านี้เป็นทุกข์ เป็นภัย เป็นอาภิส เป็นสังขาร และเพ่งเล็งสังขารเหล่านั้น จึงชื่อว่า สังขารูปกษายาณ

จิตที่ปรารถนาจะพ้นไปพิจารณา และดำรงมั่นอยู่ ชื่อว่า สังขารูปกษายาณ อันเป็นไปโดยความเป็นกลางต่อสังขาร คือ เมื่อพิจารณาสังขารทั้งหลายต่อไปย่อมเกิดความรู้ เห็นสภาวะของสังขารตามเป็นจริงว่า มันก็เป็นอยู่ เป็นไปของมันอย่างนั้น เป็นธรรมดาจึงวางใจเป็นกลางทำเฉยได้ ไม่ยินดียินร้าย ไม่ขัดใจติดใจในสังขารทั้งหลาย แต่นั่นก็มองเห็นนิพพานเป็นสันติบท ญาณจึงโน้มมน้อมที่จะมุ่งเล่นไปยังนิพพาน เลิกละความเกี่ยวเกาะกับสังขารทั้งหลายญาณนี้จัดเป็นสิกขาปัตตวิปัสสนา คือ วิปัสสนาที่ถึงจุดสุดยอด และเป็นวฏฏฐานคามินีวิปัสสนา คือ วิปัสสนาที่เชื่อมถึงมรรค อันเป็นที่ยอดจากสิ่งที่ยึดหรือออกจากสังขาร^{๘๕}

^{๘๓} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, *ปรมัตถโชติกะ อภิธัมมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ ๙ เล่ม ๒ วิปัสสนากรรมฐาน*, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร: หจก.ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๕๔), หน้า ๑๖๖.

^{๘๔} พระครูปลัดสัมพิพัฒน์ธรรมาจารย์ (พระมหาประเสริฐ มนต์เสวี), *ศึกษาวิเคราะห์หลักปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ๗ เดือน ในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท*, (วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม, ๒๕๕๕), หน้า ๓๑๐.

^{๘๕} ดูรายละเอียดใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๕๔/๘๖.

สังขารเพกขาญาณ ญาณที่พิจารณารูปและนาม ด้วยอาการวางใจเป็นกลางเมื่อก้าวผ่านญาณที่ ๑๐ มาได้ ความรู้สึกเจ็บปวด เคร่งตึง ทั้งหลายจะหายไป ผู้ปฏิบัติจะมีได้ประสบกับทุกขเวทนาใดๆอีก จิตจะรู้สึกสงบ เป็นสุข อินทรีย์ทั้งหลายมีสมาธิอินทรีย์ เป็นต้น จะดิ่งลึกลงๆ และมั่นคงอย่างยิ่ง มาถึงตอนนี้ ผู้ปฏิบัติจะสัมผัสกับความสงบที่ไม่มีความปิติสุขเจือปนอยู่เลย ไม่ว่าจะกำหนดรู้สภาวะใดๆก็จะมีมันเกิดขึ้น และดับไปอยู่ตลอดเวลา จิตจะมีสมาธิตั้งมั่นอยู่กับการกำหนดรู้ในวิปัสสนาญาณที่ ๑๑ นี้ แม้ผู้ปฏิบัติจะลองส่งจิตออกไปหาอารมณ์กรรมฐานอื่นๆที่ชอบที่สุด จิตก็จะไม่ยอมออกไปหาอารมณ์กรรมฐานนั้นๆ จิตจะเหมือนยางยืด นี่คือลักษณะของญาณปัญญาขั้นที่ ๑๑ สมาธิที่ดีเข้มแข็งมากนี้เองช่วยให้ปัญญาญาณของผู้ปฏิบัติแหลมคม กระฉ่างสดใสแทงทะลุเข้าไปเห็นการเกิด-ดับของทุกๆสภาวะธรรมที่กำหนดรู้ โดยไม่มีสภาวะธรรมใดหลุดรอดจากการกำหนดรู้ไปได้ ผู้ปฏิบัติจะกำหนดรู้ได้อย่างจดจ่อ มั่นคง ด้วยจิตที่สงบ เย็นสบาย โดยวางใจเป็นกลาง ไม่สุข ไม่ทุกข์ ผู้ปฏิบัติจะมีประสบการณ์อยู่ในวิปัสสนาญาณขั้นนี้ประมาณ ๕-๑๐ วัน บางรายอาจนานเป็นเดือน ทั้งนี้ ผู้ปฏิบัติได้ก้าวเข้ามาใกล้จุดหมายมากแล้วในวิปัสสนาญาณขั้นนี้ ก่อนที่จะบรรลุถึงจุดหมาย ผู้ปฏิบัติบางคนก็ใช้เวลาอยู่นานถึงเดือนครึ่งทีเดียว นี่คือ วิปัสสนาญาณที่ ๑๑ สังขารเพกขาญาณ ญาณที่พิจารณารูปและนามด้วยอาการวางใจเป็นกลาง เมื่อบรรลุถึงวิปัสสนาขั้นนี้แล้ว ผู้ปฏิบัติพึงพากเพียรตาม กำหนดรู้สภาวะธรรมต่างๆอย่างจดจ่อและมีพลังยิ่งขึ้น เพื่อจะได้ไม่ต้องเสียเวลาอยู่ตรงนี้นานเกินไป หากตามกำหนดรู้อย่างสม่ำเสมอ แค่ในระดับปกติแล้ว ก็อาจจะต้องเสียเวลาอยู่ในขั้นนี้นานนับเดือนเลยทีเดียว ฉะนั้น พึงเพิ่มความเพียร ตั้งใจกำหนดรู้ให้จดจ่อมากขึ้น และเพิ่มพลังในการกำหนดรู้ให้จริงจังยิ่งขึ้นด้วยแล้ว ผู้ปฏิบัติจะได้เห็นทุกๆสภาวะธรรมที่กำหนดรู้เกิดขึ้น และดับไปอย่างรวดเร็ว

วุฒฐานคามินีวิปัสสนา ความรู้ด้วยวิปัสสนาเป็นเครื่องนำออก^{๘๖}

เมื่อผู้ปฏิบัติธรรมนั้นกำหนดสังขารทั้งหลายตามที่ปรากฏขึ้นด้วยสังขารเพกขาญาณ ซึ่งประกอบด้วยคุณ ด้วยอานิสส และด้วยอานุภาพหลายประการอยู่อย่างนี้ในคราวเดียว ญาณนั้นได้แก่กล้าเข้มแข็ง สามารถชัดเจนดีขึ้นถึงสุดยอดในกาลนั้น ญาณนั้นจะกำหนดสังขารตามที่มันปรากฏขึ้น ด้วยการเห็นความแตกดับนั่นเอง แล้วจะรู้ชัดโดยความเป็นของไม่เที่ยง หรือรู้ชัดด้วยความทุกข์ หรือรู้ชัดด้วยความไม่มีอัตตา การกำหนดใดที่รู้ชัดบริสุทธิ์ดีโดยลักษณะหนึ่งในลักษณะ ๓ ดังกล่าวมานั้น เป็นการกำหนดที่สามารถชัดเจนดียิ่ง ปรากฏขึ้น(ติดต่อกัน) รวดเร็วฉับพลัน ๒-๓ ครั้ง หรือมากกว่านั้น นี้เรียกว่า วิปัสสนาเป็นเครื่องนำออกไป คือ วุฒฐานคามินีวิปัสสนา

^{๘๖} พระพุทธโฆสเถร, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, สมเด็จพระพุทธปาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) แปลและเรียบเรียง, พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธนาเพรส จำกัด, ๒๕๕๔), หน้า ๑๑๑๐.

ครั้งนี้แล้ว ต่อลำดับของจิตผู้กำหนดซึ่งเป็นจิตดวงหลังของวิปัสสนา เป็นเครื่องนำออกนั้น จิตของผู้ปฏิบัติธรรมผู้นั้นจะแล่นเข้าสู่นิพพาน (โดยยึดเอานิพพานเป็นอารมณ์) ซึ่งเรียกว่า นิโรธ คือ ความดับของสังขารทั้งปวง ด้วยเหตุที่ความเข้าไปสงบ กล่าวคือความดับสังขารทั้งหลายทั้งปวงนั้นและจะปรากฏแก่ผู้ปฏิบัติธรรมในขณะนั้น

สภาวะของสังขารเปกขาญาณนี้ ปัญญาที่กำหนดจนรู้เห็นว่าจะหนีไม่พ้นจึงเฉยเสีย ไม่ยินดียินร้าย ดุจบุรุษอันเพิกเฉยในภรรยาที่ทิ้งขว้างหย่าร้างกันแล้ว จิตเป็นกลางต่ออารมณ์ เพราะเห็นแล้วว่ามันเป็นของเกิดดับ และหนีมันไม่ได้ ยิ่งพยายามไปปฏิเสธมัน ยิ่งเป็นทุกข์มากขึ้น จิตจึงไม่ปฏิเสธอารมณ์ เป็นกลางต่ออารมณ์ มีก็ต้องดูเฉยอยู่ การที่ดูเฉยอยู่นี้ทำให้ สภาวะจิตเข้าสู่ความเป็นปกติในระดับสูง ไม่เหมือนบุคคลทั่วไป บุคคลทั่วไปนั้น เวลาเห็นทุกข์ เห็นโทษ เห็นภัยนี้ สภาวะของจิตใจจะดิ้นรน ไม่ต้องการจะกระสับกระส่ายดิ้นรน แม้แต่ในวิปัสสนาญาณก่อนหน้าสังขารเปกขาญาณ ก็ยังมีลักษณะความดิ้นรนของจิต คือ ยังมีความรู้สึกอยากจะหนี อยากจะพ้น สภาวะของจิตยังไม่อยู่ในลักษณะที่ปกติ ยังหลุดพ้นไม่ได้ แต่เมื่อดูไปจนถึงแก่กล้าแล้วไม่มีทางที่ต้องวางเฉยได้ ซึ่งในขณะที่เราเห็นความเกิดดับเป็นภัย เป็นโทษ นำเบื้อหน้าอยู่อย่างนั้นก็ยังวางเฉยได้แม้จะถูกบีบคั้นอย่างแสนสาหัสแทบจะขาดใจก็วางเฉยได้ เป็นความวางเฉยต่อสังขารโดยประจักษ์แจ้งความเกิดดับของรูปนามในขณะเจริญวิปัสสนากรรมฐาน องค์ธรรม ได้แก่ ปัญญาเจตสิก ที่ในมหากุศลญาณสัมปยุตตจิต หาใช่อุเบกขาเวทนาเจตสิกไม่^{๘๗}

สังขารเปกขาญาณ เป็นสภาวะญาณสำคัญ เพราะเป็นปลายทางของโลกียญาณอาการเหล่านี้ จะเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้ปฏิบัติธรรม คือ กำหนดง่ายและสบาย ไม่ต้องคอยระมัดระวังอะไรมากมาย ความเจ็บป่วยก็หายไป เมื่อกำหนดไปใจจะสงบเงียบ ไม่อยากออกจากสมาธิ ให้นั่งสมาธินานเท่าไรก็ได้อารมณ์ต่างๆสุขุม ละเอียดยิ่งขึ้น^{๘๘}

ลักษณะเฉพาะของญาณนี้ คือใจสงบ ไม่มีความเจ็บปวด กำหนดง่ายซึ่งแตกต่างไปจากการกำหนดในปฏิสังขารญาณ^{๘๙} บุคคลผู้ปฏิบัติธรรม แม้ไม่มีผู้ใดมาคอยตักเตือนก็จะพยายามได้เอง เพราะเกิดความสงบใจจึงใคร่ที่จะปฏิบัติอย่างไม่ลดละ เมื่ออินทรีย์ได้ส่วนสมดุลงันต์ สังขารเปกขา

^{๘๗} พระครูปลัดสัมพิพัฒน์ธรรมาจารย์ (พระมหาประเสริฐ มนต์เสวี), ศึกษาวิเคราะห์หลักปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ๗ เดือน ในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท, (วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม, ๒๕๕๕), หน้า ๓๑๑.

^{๘๘} พระครูโฆสิตพุทธศาสนาจารย์, ญาณ ๑๖, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (นนทบุรี: นิติธรรมการพิมพ์, ๒๕๕๔), หน้า ๑๒.

^{๘๙} พระอาจารย์ ดร.ภักทันตะ อาสภมหาเถระ อัมมาจริยะ, วิปัสสนาทีปนิฎฐา, หน้า ๑๒๑.

ญาณก็จะค่อยๆพัฒนาแก้ก้ำขึ้น จนกระทั่งในที่สุดก็จักสำแดงสภาวะแห่งญาณนี้ออกมาให้ปรากฏ เป็นผลของสังขารเพกชาญาณ ดังนี้คือ

เมื่อผู้ปฏิบัติพิจารณาซ้ำแล้วซ้ำอีก ก็จะมีปรากฏผล^{๙๐} ดังนี้

- ๑) ละความกลัว ละความยินดี วางเฉยในรูปนาม
- ๒) ไม่ยึดเอาถือเอาว่ารูปนามเป็นเรา ของเรา ตัวตน
- ๓) ไม่หวนไปยินดีในภพ ๓ กำเนิด ๔ คติ ๕ วิญญาณฐิติ ๗ สัตตवास ๙ อีกต่อไป
- ๔) เมื่อมีสติที่มีกำลังแก้ก้ำ กิเลสครอบงำไม่ได้
- ๕) วางเฉยในรูป รส กลิ่น เสียง เป็นต้น
- ๖) ไม่ใส่ใจอารมณ์บัญญัติ
- ๗) ไม่สังสมทุกข์ พยายามตัดรากถอนโคนทุกข์อย่างเต็มที่

๘) สภาวะของสังขารเพกชาญาณยิ่งนานเข้า ก็ยิ่งละเอียด ประณีตยิ่งขึ้นไป และ น้อมไปอยู่ด้วยอนุปัสสนา ๓ จนกว่าจะเข้าถึงวิโมกขมุข ๓ คือความหลุดพ้นจากกิเลสมี ๓ ประเภท คือ (๑) สุกขัตติวิโมกข์ หลุดพ้นด้วยเห็นอนัตตา แล้วถอนความยึดมั่น ได้มองเห็นความว่าง (๒) อนิตติวิโมกข์ หลุดพ้นด้วยเห็นอนิจจัง แล้วถอนนิमितได้ (๓) อัปปณิหิตวิโมกข์ หลุดพ้นด้วยเห็น ทุกข์ แล้วถอนความปรารถนาได้

สังขารเพกชาญาณแสดงสภาวะธรรมออกมาเช่นนี้ เป็นเพราะจิตใจได้รับการฝึกให้กำกับ พิจารณารูปนามทบทวนกลับไป กลับมาจนเห็นตามความเป็นจริงอย่างชัดเจน และจิตไม่ได้ยึดใน คุณหรือโทษของรูปนาม ได้แต่วางเฉยต่อรูปนาม ปลอ่ยให้รูปนามเป็นไปเองแต่ฝ่ายเดียว จะรู้สึกมี แต่ความสงบสบายขึ้นมาทันที ทุกขเวทนาที่กำลังได้รับอยู่ก็เลื่อนหายไปหมดสิ้น การกำหนดก็จะ คล่องแคล่วมากขึ้น เมื่อวิปัสสนาญาณได้พัฒนามาจนถึงขั้นสังขารเพกชาญาณเบื้องต้น สภาวะ ญาณไปสู่ระดับญาณขั้นสูงขึ้นไปตามลำดับ อันเป็นจุดมุ่งหมายปลายทางแห่งการปฏิบัติ วิปัสสนาภาวนานั่นเอง^{๙๑}

เมื่อสังขารเพกชาญาณ มีอินทรีย์แก้ก้ำ หากเห็นนิพพานสันติบท ผู้ปฏิบัติย่อมละ ความเป็นไปของรูปนามเสียได้ แล้วมุ่งตรงเข้าสู่พระนิพพาน หากไม่เห็นนิพพานสันติบท ย่อมจะ

^{๙๐} พระครูปลัดสัมพิพัฒน์ธรรมอาจารย์ (พระมหาประเสริฐ มนต์เสวี), ศึกษาวิเคราะห์หลักปฏิบัติ วิปัสสนาภาวนา ๗ เดือน ในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท , (วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม, ๒๕๕๕), หน้า ๓๒๔.

^{๙๑} พระพรหมโมลี (วิลาส ญาณวโร), วิปัสสนาที่ปณิ, หน้า ๒๕๘-๒๖๘.

กลับมาสู่สังขารเปกชาญาณอีก เหมือนพวกพ่อค้าชาวทะเล เวลาจะออกเรือย่อมจับเอานกกาไปด้วย เพื่อจะได้ปล่อยดูทิศ เมื่อใดเรือต้องลมแล่นไปผิดทาง มองไม่เห็นฝั่ง เมื่อนั้นเขาย่อมปล่อยนกกาดูทิศ นกการก็บินจากปลายเสากระโดงเรือสู่กลางหาบ แล้วก็บินไปตามทิศน้อยทิศใหญ่ ถ้าเห็นฝั่งก็บินบ้ายหน้าตรงไปยังทิศนั้นเลย ถ้ายังไม่เห็นก็ต้องบินย้อนกลับมาเกาะอยู่ที่ปลายเสากระโดงนั้นอีกบ่อยๆ ชื่อนี้ฉันใด สังขารเปกชาญาณก็ฉันนั้นเหมือนกัน หากเห็นสันติบท คือพระนิพพานว่าสงบแล้วก็สละรูปนามที่กำลังเกิดดับอยู่ นั้น แล้วแล่นตรงไปสู่พระนิพพานเลยทีเดียว ถ้าไม่เห็นก็ต้องย้อนกลับมา मनสิการูปนาม เป็นอารมณ์ต่อไปอีก จะต้องมนสิการกลับไปกลับมาเป็นอนุโลมปฏิโลมอยู่อย่างนี้บ่อยๆ^{๙๒}

ยอดของวิปัสสนามี ๒ อย่าง คือ^{๙๓}

๑. สิกขาปัตตา วิปัสสนาที่ถึงยอดถึงปลาย ถึงความสูงสุด ได้แก่ สังขารเปกชาญาณที่ครอบงำองค์ ๖ เมื่อครบ ๖ แล้วผู้นั้นก็มีหวังจะได้บรรลุมรรค ผล นิพพาน อย่างแน่นอน
๒. ภูฐานคามินี วิปัสสนาที่ถึงการออกไป มีสืบทอดกันกับมรรค ดังมีหลักฐานรับรองไว้ว่า มคเคน สทธี ฃฎยติฯ แปลว่า สืบทอดกันกับมรรค

มรรค ชื่อว่า ภูฐานะ เพราะออกจากวัตถุที่ยึดอันเป็นนิมิต ๒ ประการ

ก. นิมิตตญโก อภินิวัชรตญโตฯ ออกจากนิมิต ออกจากวัตถุที่เป็นเหตุให้ยึดมั่น ถือมัน ได้แก่ ชันธ ๕ ซึ่งเป็นอารมณ์ของวิปัสสนา

ข. อหฺมตตปฺวตฺตนโต ออกจากความเป็นไปแห่งมิจฉาทิฏฐิในภายในขันธสันดานของตน และออกจากกองกิเลสที่เป็นไปตามมิจฉาทิฏฐินั้น

เพราะเหตุทั้ง ๒ ประการ วิปัสสนาจึงได้ชื่อว่า ภูฐานคามินี ฯ

สังขารเปกชาญาณ เป็นปัจจัยเพื่อการจำแนกพระอริยบุคคล ๗ จำพวก คือ

๑) สัทธานุสารี หมายถึง โยคีบุคคลผู้มนสิการไปโดยความเป็นของไม่เที่ยง เป็นผู้มากไปด้วยอโหิมกซ์ ย่อมได้เฉพาะสัทธินทรีย์ในขณะแห่งโสดาปัตติมรรค

๒) สัทธาวิมุต หมายถึง โยคีบุคคลผู้มนสิการไปโดยความเป็นของไม่เที่ยง เป็นผู้มากไปด้วยอโหิมกซ์ ย่อมได้เฉพาะสัทธินทรีย์ใน ๗ สถานที่เหลือ คือ (โสดาปัตติผล-อรหัตตผล)

^{๙๒} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะ อภิธัมมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ ๙ เล่ม ๒ วิปัสสนากรรมฐาน, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร: หจก.ทิพย์วิสุทธี, ๒๕๕๔), หน้า ๑๗๙.

^{๙๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๙๔-๑๙๕.

๓) กายสักขี หมายถึง โยคีบุคคลผู้มนสิการไปโดยความเป็นทุกข์ เป็นผู้มากไปด้วย ปทัสสathi ย่อมได้ สมาธิในทริย ในทุกสถาน คือ ตั้งแต่ (โสดาปัตติมรรค-อรหัตตผล)

๔) อุภโตวิภาควิมุต หมายถึง โยคีบุคคลผู้ได้อรูปฌานแล้วจึงบรรลอรหัตตผล

๕) ธัมมานุสาริ หมายถึง โยคีบุคคลผู้มนสิการไปโดยความเป็นอนัตตา เป็นผู้มากไปด้วย เวค (คือ ความรู้) ย่อมได้เฉพาะปัญญินทริย ในขณะแห่งโสดาปัตติมรรค

๖) ทิณฐิปัตตะ หมายถึง โยคีบุคคลผู้มนสิการไปโดยความเป็นอนัตตา เป็นผู้มากไปด้วย เวค (คือ ความรู้) ย่อมได้เฉพาะปัญญินทริยใน ๖ สถาน คือ (โสดาปัตติผล-อรหัตตผล)

๗) ปัญญาวิมุต หมายถึง โยคีบุคคลผู้มนสิการไปโดยความเป็นอนัตตา เป็นผู้มากไปด้วย เวค (คือ ความรู้) ย่อมได้เฉพาะปัญญินทริย ในอัครผล คือ อรหัตตผล^{๙๔}

ปัญญาที่กำหนดรู้ความวางเฉยในนามรูป เมื่อผู้ปฏิบัติธรรมพิจารณาเห็นว่า รูปนามนั้น เป็นทุกข์ เป็นภัย มีโทษ น่ากลัว จึงเกิดความเหนื่อย เบื่อหน่าย ต้องการจะพ้นไปจากนามรูปนั้น โดยพลันจึงยกนามรูปสู่การพิจารณาอีก เพื่อหาอุบายพ้นไปเสีย เมื่อผู้ปฏิบัติธรรมเข้าถึงสังขารูปเอกชาญาณนี้แล้ว ปัญญาพิจารณาเห็นว่าไม่เที่ยง ทยอยไม่ได้ บังคับบัญชาไม่ได้ วางเปล่าจากสัตว์บุคคล ตัวตน เรา เขา ก็จะวางเฉยในรูปนามนั้น สภาวะทางปัญญานี้ เรียกว่า สังขารูปเอกชาญาณ

อนุโลมญาณ

อนุโลมญาณที่อนุโลมไปตามลำดับ เพื่อสำเร็จกิจแห่งวิปัสสนาญาณ ๘ โดยมีรูปนามเป็นอารมณ์ หรืออนุโลมไปตามโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการในเบื้องสูง

อนุโลมญาณ หรือ สัจจานุโลมิกญาณ แยกบทเป็นสัจจะ+อนุโลมิก+ญาณ มีความหมายตามรูปศัพท์ดังนี้

สัจจะ แปลว่า ความจริง ความจริงแห่งอริยเจ้า ได้แก่ อริยสัจทั้ง ๔ คือ ทุกขสัจ สมุทยสัจ นิโรธสัจ มรรคสัจ

ทุกขสัจ ของจริง คือ ทุกข์ ได้แก่ โลกียจิต ๘๑ เจตสิก ๕๑ (เว้นโลภะ) รูป ๒๘

สมุทยสัจ ของจริง คือ สมุทัย เหตุให้ทุกข์เกิด ได้แก่ โลกเจตสิก

นิโรธสัจ ของจริง คือ นิโรธดับทุกข์ ได้แก่ พระนิพพาน

^{๙๔} พระพุทธโฆสเถร, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, สมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) แปลและเรียบเรียง, พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธนาเพรส จำกัด, ๒๕๕๔), หน้า ๑๑๐๗-๑๑๐๘.

มรรคสังข์ ของจริง คือ มรรค ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ได้แก่ อริยมรรคมีองค์ ๘ มีสัมมาทิฐิ ความเห็นชอบ เป็นต้น ย่นลงมาได้แก่ ศีล สมาธิ ปัญญา ทั้ง ๓ นี้มีปรมาัตถ์ คือ นิพพานเป็นอารมณ์

อนุลอมิกะ แปลว่า เป็นไปตามลำดับ ๒ ประการ คือ อนุลอมตามญาณต่ำไปหาญาณสูงอย่างหนึ่ง อนุลอมตามโพธิปักขยธรรม ๓๗ ประการอย่างหนึ่ง

อนุลอมตามญาณต่างๆ เริ่มตั้งแต่อุทัพพญาณ ภัทศญาณ ภยญาณ เป็นต้น จนกระทั่งถึงสังขารุเปกขาญาณรวม ๘ ญาณด้วยกัน อย่างนี้เรียกว่า อนุลอมตามญาณต่ำ

อนุลอมตามโพธิปักขยธรรม ๓๗ ประการ มีสติปัฏฐาน ๔ สัมมปปธาน ๔ อธิธิบาท ๔ อินทริย์ ๕ พลละ ๕ โพชนงค์ ๗ อริยมรรคมีองค์ ๘

อนุลอมญาณปรากฏทั้งในคัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค(ญาณที่ ๔๑) และคัมภีร์วิสุทธิมรรค สารสำคัญของญาณนี้ก็คือ ผู้ปฏิบัติจะพิจารณารูปนามว่าเป็นไตรลักษณ์ ตั้งแต่อุทัพพญาณปัสสนาญาณ(ญาณที่ ๔) ถึงสังขารุเปกขาญาณ(ญาณที่ ๑๑) เหมือนพระมหากษัตริย์ทรงสดับการวินิจฉัยคดีของตุลาการ ๘ ท่านแล้ว มีพระราชวินิจฉัยอนุลอมตามคำวินิจฉัยของตุลาการทั้ง ๘ ท่านนั้น ดังนั้น สัจจานุโลมิกญาณ จึงตรงกับขันติญาณ (ญาณที่ ๔๑) ในขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค ดังที่ท่านพระสารีบุตรนำธรรม ๒๐๑ ประการมาจำแนกเป็นขันติญาณ เช่น รูปที่รู้ชัดโดยความไม่เที่ยง รูปที่รู้ชัดโดยความเป็นทุกข์ รูปที่รู้ชัดโดยความเป็นอนัตตา รูปใดๆที่พระโยคาวจรรู้ชัดแล้ว รูปนั้นๆพระโยคาวจรรย่อเมตตา เพราะฉะนั้น ปัญญาที่รู้ชัด จึงชื่อว่า ขันติญาณ (ญาณในความพอใจ) เมื่อบุคคลผู้ปฏิบัติธรรมเพียงเจริญวิปัสสนาต่อไป “พิจารณาชั้น หรือรูปนามนั้นโดยเห็นเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา อนุลอมตามญาณทั้ง ๘ คือ ตั้งแต่อุทัพพญาณอย่างแรก มาจนถึงสังขารุเปกขาญาณ^{๙๕} ได้เข้าถึงอนุลอมญาณ จัดเป็นญาณที่ ๑๒ ในวิปัสสนาญาณทั้ง ๙ เรียกว่า ปฏิภาณญาณทัสสนวิสุทธิ คือ ความบริสุทธิ์หมดจดแห่งข้อปฏิบัติ และความเห็นในทางปฏิบัติถูก เป็นวิสุทธิข้อที่ ๖ ในวิสุทธิ ๗^{๙๖}

^{๙๕} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, ปรมาตถโชติกะ อภิธัมมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ ๙ เล่ม ๒ วิปัสสนากรรมฐาน, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร: หจก.ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๕๔), หน้า ๒๑๑-๒๑๒.

^{๙๖} พระครูปลัดสัมพิพัฒนธรรมาจารย์ (พระมหาประเสริฐ มนต์เสวี), ศึกษาวิเคราะห์หลักปฏิบัติ วิปัสสนาภาวนา ๗ เดือน ในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท, (วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม, ๒๕๕๕), หน้า ๓๒๕-๓๒๖.

ปัญญากำหนดรู้ด้วยการอนุโลมแก่การกำหนดรู้ปริยสัจ คือเมื่อสังขารูปกษายาณถึงความแก่กล้า สัจจานุโลมิกญาณนี้ จะเห็นพระนิพพานเป็นอารมณ์ จึงปล่อยนามรูปทั้งหมดมุ่งสู่ นิพพาน แต่ถ้าบางครั้งไม่เห็นฝั่งแห่งนิพพานก็จะกลับมาดูรูปนามเกิดดับอยู่อีกหลายครั้ง

ในวิปัสสนานัยปรากฏข้อความว่าเมื่อสังขารูปกษายาณแก่กล้ามีกำลังผลจะก่อให้เกิด อนุโลมญาณ อินทรีย์ ๕ ย่อมดำเนินไปสมาธิเสมอกัน คือ

ศรัทธา ที่มีพลังทำให้จิตผ่องใสเป็นพิเศษ
 วิริยะ ที่ไม่ยั้งไม่หย่อนไปกว่าสมาธิ
 สมาธิ ที่ตั้งมั่นในสภาวะธรรมปัจจุบันไม่ซัดส่าย
 ปัญญา คือ สังขารูปกษายาณที่ปรากฏชัดเจน

ในขณะนั้นผู้ปฏิบัติย่อมรู้สึกว่าคุณสามารถรู้เท่าทันสภาวะธรรมอย่างชัดเจน การปฏิบัติ ก้าวหน้ากว่าเดิม แล้วเขาจะรู้เห็นรูปนามที่เกิดดับอยู่นั้นโดยลักษณะที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ อย่างใด อย่างหนึ่ง ด้วยวิถิจิตที่เกิดขึ้นซ้ำกัน ๒ หรือ ๓ ครั้งเป็นอย่างน้อย คือ

ถ้าวิถิจิตที่ ๑ รู้เห็นว่าไม่เที่ยง วิถิจิตที่ ๒ และที่ ๓ ก็จะมีรู้เห็นว่าไม่เที่ยง
 ถ้าวิถิจิตที่ ๑ รู้เห็นว่าเป็นทุกข์ วิถิจิตที่ ๒ และที่ ๓ ก็จะมีรู้เห็นว่าเป็นทุกข์
 ถ้าวิถิจิตที่ ๑ รู้เห็นว่าไม่ใช่ตัวตน วิถิจิตที่ ๒ และที่ ๓ ก็จะมีรู้เห็นว่าไม่ใช่ตัวตน

ความไม่เที่ยงดังกล่าว คือ อนิจลักษณะ ๑๐ อย่างใดอย่างหนึ่ง ความทุกข์ก็คือ ทุกขลักษณะ ๒๕ อย่างใดอย่างหนึ่งที่ได้กล่าวมาแล้ว ความไม่ใช่ตัวตน คือ ความไม่ใช่ตัวตน ๕ อย่างใดอย่างหนึ่งที่ได้กล่าวมาแล้วในปฏิสังขยาญาณ^{๔๗}

สภาวะของอนุโลมญาณ คือ ปัญญาที่พิจารณารูปนามอนุโลมตามญาณต่ำและสูง (อุทยัพพญาณ ภังคญาณ ภยญาณ อาทีนวญาณ นิพพิทาญาณ มุญจิกัมมิตาญาณ ปฏิสังขยา ญาณ สังขารูปกษายาณ และอนุโลมญาณ ตามโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ มีสติปัฏฐาน ๔ สัมมัปปธาน ๔ เป็นต้น) โดยสภาวะแล้ว ได้แก่ ความรู้ครั้งสุดท้ายก่อนที่จะเข้าโคตรภูญาณ มรรคญาณ ผลญาณ โดยอาการ ๓ อย่างคือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา

ญาณทั้ง ๓ คือ สังขารูปกษายาณ อนุโลมญาณ และโคตรภูญาณ ได้ชื่อว่า สิบาปตต วิปัสสนา และวุฏฐานคามินี คำว่า สิบาปตตวิปัสสนา แปลว่า วิปัสสนาที่ถึงยอด คือ ความสูงสุด

^{๔๗} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), วิปัสสนานัย เล่ม ๒, หน้า ๓๔๗.

แห่งโลกียญาณ คำว่าวุฒฐานคามินี แปลว่า ไปสู่ วุฒฐานะ, มรรค ชื่อว่า วุฒฐานะ เพราะออกจาก วัตถุที่ยึดอันเป็นนิमित (คืออารมณ์) ในภายนอก และออกจากปวัตตะ(คือสังขาร)ในภายใน^{๙๘}

เมื่อบุคคลปฏิบัติบรรลุถึงอนุโลมญาณนี้ จะมีประสบการณ์สอดคล้องกับกัมมวิปัสสนา ญาณ ตั้งแต่เบื้องต้น คือ อุทยัพพญาณ(ญาณที่ ๔) ไปจนถึงญาณเบื้องสูง คือ สังขารุเพกขาญาณ (ญาณที่ ๑๑) โดยไม่ขัดแย้งกัน จึงเรียกว่า ความเห็นคล้อยตาม(อนุโลมญาณ)^{๙๙}

ปัญญากำหนดรู้ด้วยการอนุโลมแก่การกำหนดรู้อริยสัจ เมื่อสังขารุเพกขาญาณถึงความ แก่กล้า สัจจานุโลมิกญาณนี้จะเห็นพระนิพพานเป็นอารมณ์ จึงปล่อยนามรูปทั้งหมดมุ่งสู่นิพพาน แต่ถ้าบางครั้งไม่เห็นฝั่งแห่งนิพพาน ก็จะกลับมาดูนามรูปเกิดดับอยู่อีกครั้ง ซ้ำแล้วซ้ำอีกหลายครั้ง เปรียบเหมือนนกกาตุทิศที่นายเรือปล่อยขึ้นไป ถ้านกกาณั้นมองเห็นฝั่งก็จะบินไปโดยไม่กลับมา แต่ ถ้านกกาณั้นบินไปแล้วไม่เห็นฝั่งก็จะกลับมาที่เรืออีก

โคตรภูญาณ

โคตรภูญาณ คือ ปัญญาที่กำหนดรู้เห็นพระนิพพาน ตัดขาดจากโคตรปุถุชนเป็นโคตร อริยชน เมื่อจิตหมดจดความอยาก (ไม่มีตัณหา จิตก็ปล่อยวางอารมณ์ทั้งปวง ถอยเข้าหาจิตผู้รู้ อย่างอัตโนมัติ

โคตรภูญาณนี้ ปรากฏทั้งในคัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค (ญาณที่๑๐) และใน คัมภีร์วิสุทธิมรรค สารสำคัญของญาณนี้คือ สภาวะจิตของผู้ปฏิบัติได้มีนิพพานเป็นอารมณ์ ข้าม พ้นโคตรปุถุชน บรรลุถึงอริยชนโดยไม่หวนกลับมาอีก ความจริงญาณนี้ แม้มีนิพพานเป็นอารมณ์ แต่ก็ไม่สามารถที่จะทำลายกิเลสได้หมด เปรียบเหมือนบุรุษที่มาเข้าเฝ้าพระราชาได้เห็นพระราชา แล้วแต่ที่ไกล เมื่อมีคนมาถามว่า คุณได้เห็นพระราชาแล้วหรือยัง เขาก็ตอบว่า ยังเพราะเขายังไม่ได้ เข้าเฝ้า และทำกิจในราชสำนักได้เสร็จสิ้นฉับใดก็ฉับนั้น^{๑๐๐}

^{๙๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๕๑.

^{๙๙} พระชนกาวิวงศ์ (อู สยาดอ) กัมมัฏฐานนาอาริยะ, ธรรมบรรยายเกี่ยวกับธรรมปฏิบัติ, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๓๗), หน้า ๑๕๓.

^{๑๐๐} พระครูปลัดสัมพิพัฒนธรรมาจารย์ (พระมหาประเสริฐ มนต์เสวี), ศึกษาวิเคราะห์หลักปฏิบัติ วิปัสสนาภาวนา ๗ เดือน ในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท , (วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม, ๒๕๕๕), หน้า ๓๓๐.

สภาวะของโคตรภูญาณนี้ คือ บุคคลผู้ปฏิบัติธรรมบรรลุถึงโคตรภูญาณนี้ จะห่วงพะวงพระนิพพานเป็นอารมณ์ ทำลายเชื้อสายปฏิกูลเสียแล้วทำให้เชื้อสายแห่งพระอริยะบุคคลเกิดขึ้นในขณะนั้น จะทิ้งอารมณ์ที่เป็นรูปนามไปรับนิพพานเป็นอารมณ์ แต่ว่าโคตรภูญาณยังเป็นโลกียะอยู่ตัวมันเองเป็นโลกียะแต่ไปมีอารมณ์เป็นนิพพาน แล้วจากนั้นก็เกิดมรรคญาณขึ้นมา เป็นญาณที่ตัดขาดจากความรู้ครั้งสุดท้าย ได้แก่ อารมณ์ และจิตที่รู้ทั้งหมดดับไป สงบไป เจริญไปหมด สังขารทั้งหลายดับไป^{๑๐๑}

โคตรภูญาณ เป็นญาณที่ ๑๓ แห่งโศฬสญาณนั้น ตั้งอยู่ระหว่างปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ กับญาณทัสสนวิสุทธิ แต่สังเคราะห์เข้าไปในปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิอันเป็นวิสุทธิที่ ๖ เพราะโคตรภูญาณนี้ แม้ว่าโคตรภูจิตจะมีพระนิพพาน ซึ่งเป็นโลกุตตรธรรมเป็นอารมณ์ก็จริง แต่ว่าจิตยังเป็นโลกียจิตอยู่

ความรู้ที่ปรากฏขึ้นครั้งแรกเข้าไปอยู่ในนิพพาน ซึ่งปราศจากสังขาร คือ เครื่องปรุงแต่ง เพราะเป็นที่ดับสังขารทั้งหลาย เรียกว่า ความรู้ของผู้เข้าเขตอริยมรรค คือ โคตรภูญาณ

วิสุทธิที่ ๗ ญาณทัสสนวิสุทธิ

ความหมดจดแห่งญาณทัสสนะ คือ ความรู้ในอริยมรรค ๔ หรือ ญาณอันเกิดจากโคตรภูญาณเป็นต้นไป เมื่อมรรคเกิดแล้วผลจิตแต่ละอย่างย่อมเกิดขึ้นในลำดับถัดไปจากมรรคญาณนั้นๆ ความเป็นอริยบุคคลย่อมเกิดขึ้นโดยวิสุทธิข้อนี้ เป็นอันบรรลุผลที่เป้าหมายสูงสุดแห่งวิสุทธิมรรค หรือไตรสิกขา หรือการปฏิบัติธรรมในพระพุทธศาสนาทั้งสิ้น^{๑๐๒}

คำว่า ญาณทัสสนวิสุทธิ เมื่อแยกบทแล้วมี ๓ บท คือ ญาณ ความรู้+ทัสสน ความเห็น+วิสุทธิ ความบริสุทธิ์ เมื่อรวมกันแล้วเป็น ญาณทัสสนวิสุทธิ แปลว่า ความบริสุทธิ์แห่งความรู้ และความเห็น ดังมีวจนัตถะ แสดงว่า

จตุสัจจ ขานาตติ ญาณํ รู้ร้อยสัจ ๔ ได้ ฉะนั้น เรียกว่า ญาณ

ปจฺจกฺขโต ปสฺสตีติ ทสฺสนํ เห็นพระนิพพานโดยประจักษ์ ฉะนั้นจึงเรียกว่า ทัสสนะ

^{๑๐๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๓๐.

^{๑๐๒} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๑๘, (นนทบุรี: โรงพิมพ์ พิมพ์การพิมพ์, ๒๕๕๓), หน้า ๒๐๙.

กิเลสมลโต วิสุขมตติ วิสุทธิ ความบริสุทธิ์จากกิเลสซึ่งเป็นมลทิน ฉะนั้นจึงเรียกว่า วิสุทธิ องค์ธรรมได้แก่ ปัญญาเจตสิก ที่ในมรรคจิต^{๑๐๓}

ญาณทัสสนวิสุทธิ คือ เป็นปัญญาในอริยมรรคที่สามารถเห็นพระนิพพานเหมือนกับได้ เห็นด้วยตา ฉะนั้นจึงเรียกว่า ญาณทัสสนะ โดยปกติคำว่า ทัสสนะ หมายถึง การเห็นทางตา โดยตรง แต่พระนิพพานไม่สามารถเห็นด้วยตาได้ เพราะพระนิพพานมิใช่วัตถุสิ่งของ ฉะนั้นการเห็น พระนิพพานจึงเป็นการเห็นด้วยใจเท่านั้น ความบริสุทธิ์หมดจดแห่งการรู้เห็นพระนิพพานเป็นวิสุทธิ ที่ปราศจากกิเลสตัณหา เครื่องมลทินทั้งปวงด้วยวิปัสสนาแก่กล้าขึ้น อาศัยกำลังที่ได้รับจาก ปฏิภาณญาณทัสสนวิสุทธิ เป็นปัจจัยให้เกิดมรรควิสัยขึ้น โดยทำหน้าที่ประธานกิเลส และรู้เห็นพระ นิพพาน อันเป็นความรู้เห็นที่บริสุทธิ์หมดจด ญาณนี้เรียกว่า ญาณทัสสนวิสุทธิ

ญาณทัสสนวิสุทธินี้ นั้นได้แก่ มรรคญาณโดยตรงแต่ญาณเดียวเท่านั้น และมรรคญาณมี ๔ ชั้น คือ

- ๑) ปฐมมรรค ได้แก่ โสตาปัตติมรรคญาณ เป็นปัจจัยให้เกิดโสดาปัตติผล โดยไม่มี ราคาคัน สำเร็จเป็นพระโสดาบัน
- ๒) ทุตติมรรค ได้แก่ สกทาคามิมรรคญาณ เป็นปัจจัยให้เกิดสกทาคามีผล โดยไม่มี ราคาคัน สำเร็จเป็นพระสกทาคามี
- ๓) ตติยมรรค ได้แก่ อนาคามิมรรคญาณ เป็นปัจจัยให้เกิดอนาคามีผล โดยไม่มี ราคาคัน สำเร็จเป็นพระอนาคามี
- ๔) จตุตถมรรค ได้แก่ อรหัตตมรรคญาณ เป็นปัจจัยให้เกิดอรหัตตผล โดยไม่มี ราคาคัน สำเร็จเป็นพระอรหันต์^{๑๐๔}

ญาณในมรรค ๘ คือ โสตาปัตติมรรค สกทาคามิมรรค อนาคามิมรรค และอรหัตตมรรค ชื่อว่า ญาณทัสสนวิสุทธิ

^{๑๐๓} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, **ปรมัตถโชติกะ อภิธัมมัตถสังคหะ** ปริจเฉทที่ ๙ เล่ม ๒ **วิปัสสนากรรมฐาน**, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร: หจก.ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๕๔), หน้า ๒๒.

^{๑๐๔} พระครูปลัดสัมพิพัฒนธรรมาจารย์ (พระมหาประเสริฐ มนต์เสวี), **ศึกษาวิเคราะห์หลักปฏิบัติ วิปัสสนาภาวนา ๗ เดือน ในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท**, (วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม, ๒๕๕๕), หน้า ๓๔๓.

ญาณที่ปรากฏ คือ มรรคญาณ ปัญญาที่กำหนดรู้เห็นพระนิพพาน และตัดขาดจากกิเลสเป็น สมุจเฉตปหาน สติ สมาธิ ปัญญา และธรรมฝ่ายตรัสรู้ทั้งปวง รวมลงที่จิตดวงเดียวเป็นมรรคสามัคคี กำลังของมรรคแหวกมโนวิญญาณ ซึ่งห่อหุ้มปิดบังธรรมชาติอันบริสุทธิ์

มรรคญาณ

มรรคญาณ แปลว่า ปัญญาที่ตัดกิเลสเป็นสมุจเฉตปหาน ตามรูปศัพท์มีความหมายหลายประการ มีลักษณะดังนี้ คือ^{๑๐๕}

- ๑) มรรคญาณ แปลว่า ปัญญาที่ทำลายกิเลสให้เตียน กำจัดกิเลสออก ทำให้สะอาด
- ๒) มรรคญาณ แปลว่า ปัญญาที่รู้หนทางเดินอย่างชัดเจนแจ่มแจ้ง และถูกต้องที่สุด
- ๓) มรรคญาณ แปลว่า ปัญญาที่ธรรมเป็นเครื่องไปสู่निพพาน มีหลักฐานรับรองไว้ว่า มํ สิวํ คจฺจติ เอเตนาตี มคฺโค มคฺคํ ปชานาตีติ มคฺคญาณํ แปลว่า ปัญญาที่รู้ชัด ซึ่งธรรมเป็นเครื่องดำเนินไปสู่พระนิพพาน ชื่อว่า มรรคญาณ

๔) มรรคญาณ แปลว่า ปัญญาที่รู้ธรรมอันบุคคลผู้ต้องการพระนิพพานพึงแสวงหา

๕) มรรคญาณ แปลว่า ปัญญาที่ฆ่ากิเลสไป ม แปลว่าฆ่า ค แปลว่าไป ญาณ แปลว่าปัญญา

พระสารีบุตรเถระอธิบายความเกิดขึ้นของมรรค และการละสังโยชน์ไว้ว่า มรรคชื่อว่าสัมมาทิฏฐิ เพราะมีสภาวะเห็นย่อมเกิดขึ้น มรรคชื่อว่าสัมมาสังกัปปะ เพราะมีสภาวะตรึกตรองย่อมเกิด มรรคชื่อว่า สัมมาวาจา เพราะมีสภาวะกำหนดย่อมเกิด มรรคชื่อว่าสัมมาภีษัง เพราะมีสภาวะเป็นสมุฏฐานย่อมเกิด มรรคชื่อว่าสัมมาอาชีวะ เพราะมีสภาวะพ่วงแผ้วย่อมเกิด มรรคชื่อว่าสัมมาวายามะ เพราะมีสภาวะประคองไว้ย่อมเกิด มรรคชื่อว่าสัมมาสติ เพราะมีสภาวะตั้งมั่นย่อมเกิด มรรคชื่อว่าสัมมาสมาธิ เพราะมีสภาวะไม่ฟุ้งซ่านย่อมเกิดขึ้น มรรคย่อมเกิดอย่างนี้^{๑๐๖}

^{๑๐๕} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิริ ป.ธ. ๙), คู่มือสอบอารมณกรรมฐาน, หน้า ๖๒.

^{๑๐๖} ดุรายละเอียดใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๖๑/๑๐๐-๑๐๑

อธิบายมรรคที่เจริญ ทำให้มีขึ้นแล้วย่อมละสังโยชน์ และทำอนุสัยให้สิ้นไปได้ว่า (ผู้เจริญวิปัสสนา) ย่อมละสังโยชน์ ๓ นี้ คือ สักกายทิฐิ วิจิกิจฉา และสีลัพพตปรามาส อนุสัย ๒ นี้ คือ ทิฏฐานุสัย และวิจิกิจฉานุสัย ย่อมสิ้นไปด้วยโสดาปัตติมรรค^{๑๐๗}

ย่อมละสังโยชน์ ๒ นี้ คือ กามราคสังโยชน์ และปฏิฆสังโยชน์ส่วนหยาบๆ อนุสัย ๒ นี้ คือ กามราคานุสัย และปฏิฆานุสัย ส่วนหยาบๆย่อมสิ้นไปด้วยสกทาคามิมรรค

ย่อมละสังโยชน์ ๒ นี้ คือ กามราคสังโยชน์ และปฏิฆสังโยชน์ส่วนละเอียด อนุสัย ๒ นี้ คือ กามราคานุสัย และปฏิฆานุสัย ส่วนละเอียดย่อมสิ้นไปด้วยอนาพาทิมรรค

ย่อมละสังโยชน์ ๕ นี้ คือ รูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ และอวิชชา อนุสัย ๓ นี้ คือ มานานุสัย ภวราคานุสัย และอวิชชานุสัย ย่อมสิ้นไปด้วยอรหัตตมรรค^{๑๐๘}

คัมภีร์วิสุทธิมรรค^{๑๐๙} สาระสำคัญของญานนี้ก็คือ ผู้ปฏิบัติได้เสวยนิพพานเป็นอารมณ์ เป็นครั้งแรก เห็นแจ้งนิโรธด้วยปัญญาของตนเอง รูปนามดับไปในญานนี้ หมดความสงสัยพระรัตนตรัยโดยสิ้นเชิง มีศีล ๕ มั่นคงเป็นนิจ กิเลสดับไปในญานนี้ แม้มีโลภะ โทสะ โมหะ อยู่แต่จางหายไปได้เร็วพลัน สามารถปิดอบายภูมิได้อย่างเด็ดขาด

ในวิปัสสนานัยปรากฏความว่า ในลำดับต่อจากโคตรภูจิตย่อมเกิดขึ้น ๑ ครั้ง รับเอาพระนิพพานเป็นอารมณ์ ปัญญาที่เกิดร่วมกับมรรคจิต ชื่อว่ามรรคญาณ และชื่อว่าญาณทัสสนวิสุทธิ หลังจากนั้นจึงเกิด ผลจิต ๒ ครั้ง เว้นบริกรรมรับเอาพระนิพพานนั้น และเป็นอารมณ์ ส่วนผู้ที่มีปัญญามาก จะเกิดอนุโลมขณะจิต ๒ ครั้ง แล้วเกิดผลจิต ๓ ครั้ง ต่อจากมรรคในเวลาเข้าผลสมาบัติ ผลขณะ จิตย่อมเกิดได้มากไม่มีกำหนด ปัญญาที่เกิดร่วมกับผลจิต ชื่อว่าผลญาณ

อนึ่ง ความดับสังขาร อันเป็นอารมณ์ของมรรคผลนี้ เหมือนกับการหลุดพ้นจากสังขาร แล้วเล่นเข้าสู่ความดับสังขาร ไม่ใช่การรู้อารมณ์ของจิตทั่วไปที่เป็นคนละส่วนกันกับอารมณ์เหมือน

^{๑๐๗} พระมหาประเสริฐ มนต์เสวี (พรหมจันทร์), “ศึกษาวิเคราะห์หลักปฏิบัติอานาปานสติภาวนา เฉพาะกรณีคำสอนพุทธทาสภิกขุ” วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑), หน้า ๑๖๘-๑๖๙.

^{๑๐๘} ดุราลัยละเอียดใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒/๔๑๕-๔๑๖.

^{๑๐๙} พระครูปลัดสัมพิพัฒนธรรมาจารย์ (พระมหาประเสริฐ มนต์เสวี), ศึกษาวิเคราะห์หลักปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ๗ เดือน ในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท , (วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม, ๒๕๕๕), หน้า ๓๓๔.

ในกาลก่อน ดังนั้น มรรคจิตและผลจิตจึงได้ชื่อว่า อัปนา คือ ธรรมที่บรรลुพระนิพพาน หรือธรรมที่เหมือนเล่นเข้าสู่พระนิพพานต่อจากผลจิต ๒ หรือ ๓ ครั้ง ก็เกิดภวังค์จิตตามสมควร หลังจากนั้นจึงเกิดปัจจเวกชนวิถี ซึ่งทำหน้าที่พิจารณา มรรค ผล นิพพาน กิเลสที่ละได้แล้ว และกิเลสที่ยังละไม่ได้เกิดขึ้นหลายรอบตามสมควร (นี่เป็นการอธิบายรวมผลญาณ และปัจจเวกชนญาณเข้าด้วย)

ระยะการเกิดขึ้นของ โคตรภูจิต มรรคจิต ผลจิตที่ปรากฏในมรรควิถีธรรมพระนิพพาน เป็นอารมณ์นี้ใช้เวลาชั่วขณะหนึ่ง ดังนั้นจิตทั้ง ๓ ดวงจึงไม่ปรากฏแก่ผู้บรรลุธรรม ในลักษณะของจิตแต่ละดวงแต่ปรากฏโดยความเกิดขึ้นว่า

การละทิ้งสังขาร คือ รูปนามที่ตนกำหนดรู้อยู่ และสังขาร คือการกำหนดรู้ ย่อมปรากฏ การดำรงอยู่ชั่วขณะเหมือนเล่นเข้าไปสู่สภาพดับแห่งสังขาร ย่อมปรากฏ

การพิจารณาที่เรียกว่า ปัจจเวกชนวิถี ย่อมปรากฏ ต่อจากการบรรลุสภาพการดับสังขารแล้ว เหมือนคนที่ตื่นจากการหลับสันทแล้ว หรือคนที่ไต่ขึ้นจากน้ำ ในขณะนั้นผู้ที่ได้ศึกษาหลักธรรมเป็นอย่างดีย่อมเข้าใจว่า

สภาพที่บรรลุความดับสังขารเป็นครั้งแรก คือ โคตรภูจิต

สภาพดับสังขารที่ดำรงอยู่ชั่วขณะ คือ มรรคจิต

สภาพดับสังขารก่อนจะเกิดการพิจารณาด้วยปัจจเวกชนวิถี คือ ผลจิต

สภาพพิจารณา คือ ปัจจเวกชนวิถีจิต

ถัดจากโคตรภูจิต จะมีมรรคจิตซึ่งกำหนดพระนิพพานเป็นอารมณ์เกิดขึ้น ๑ ครั้ง ญาณหรือปัญญาเจตสิกที่เกิดขึ้นกับมรรคจิตนี้ ท่านเรียกว่า มรรคญาณ หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ญาณทัสสนวิสุทธิ^{๑๑๐}

ลักษณะความปรากฏของมรรคจิต ซึ่งอุบัติขึ้นเพื่อเสวยผลจากมรรคนั้น ได้แก่ ผลจิต^{๑๑๑}

สภาวะของมรรคญาณนี้ คือมรรคญาณนี้เป็น โลกุตระญาณ จะทำหน้าที่ประธาน อนุสัยกิเลส ทำหน้าที่รู้ทุกข์ ละเหตุแห่งทุกข์ แจ้งนิโรธ ความดับทุกข์ เจริญตนเองเต็มที่ คือ องค์มรรค ๘ มีการประชุมพร้อมกัน ทำหน้าที่ละอนุสัยกิเลสแล้วดับลง มีพระนิพพานเป็นอารมณ์ (จัดจัดเป็น

^{๑๑๐} พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยยาตอ), **วิปัสสนานัย เล่ม ๒**, หน้า ๓๖๓.

^{๑๑๑} พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยยาตอ), **วิปัสสนาธุชา**, แปลโดย จำรูญ ธรรมดา, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาสน์ไทย การพิมพ์, ๒๕๕๓), หน้า ๕๗๑-๕๗๒.

โลกุตรจิต เพราะออกจากกิเลสได้แล้ว เหตุนี้ โลกุตรญาณ จึงได้ชื่อว่า อุกโฏฏฐาน แปลว่า ออกทั้งสองข้าง คือ ออกจากอารมณ์ที่เป็นโลกียะ และออกจากกิเลส

การที่บุคคลผู้ปฏิบัติธรรมจะเข้าสู่มรรคญาณได้ต้องปฏิบัติตามหลักสติปัฏฐาน ๔ จนกระทั่งปัญญาเห็นแจ้งรูปนามตามความเป็นจริง (พระไตรลักษณ์) เห็นอาการดับละเอียดขึ้นตามบุญบารมีที่ได้สั่งสมมาแตกต่างกันของแต่ละบุคคล ไม่มีหนทางอื่นนอกเหนือไปจากที่กล่าวมาแล้วในเบื้องต้น

ลำดับต่างจากโคตรญาณนั้น ความรู้ซึ่งตั้งอยู่ในนิพพานอันปราศจากสังขาร เพราะเป็นที่ดับสังขารทั้งหลาย มีชื่อว่า ความรู้ในอริยมรรค คือ มัคคญาณ เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ญาณทัสสนวิสุทธิ

ผลญาณ

ผลญาณ ญาณในอริยผล คือ ความหยั่งรู้ที่เป็นผลสำเร็จของพระอริยบุคคลขั้นนั้นๆ^{๑๑๒}

ผลญาณ คือ ความหยั่งรู้ที่เป็นผลสำเร็จปัญญาญาณในอริยผล เมื่อมรรคจิตดับผลจิตเสวยนิพพานทันที ๒ ขณะญาณที่เกิดร่วมผลจิต เรียกว่า ผลญาณ เป็นญาณโลกุตระ มรรคญาณไม่ว่าขั้นใดเกิดขณะจิตเดียวเท่านั้น ผลญาณปรากฏ ๒-๓ ขณะจิต^{๑๑๓} การกำหนดรู้ดำเนิน^{๑๑๔} ต่อไป ในปฐมมรรค หรือ โสตาปัตติมรรค ได้ประหานกิเลส ๕ อย่าง คือ

- ๑) ความเห็นว่าเป็นตัวตน
- ๒) ความลัษณะสงสัยไม่แน่ใจ
- ๓) ความยึดถือศีลพรตนอกพุทธศาสนา
- ๔) การนำไปสู่อบายภพโดยกามราคะ
- ๕) การนำไปสู่อบายภพโดยปฏิฆะ

^{๑๑๒} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๑๘, (นนทบุรี: โรงพิมพ์ พิมพ์การพิมพ์, ๒๕๕๓), หน้า ๒๖๐.

^{๑๑๓} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะ อภิธัมมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ ๙ เล่ม ๒ วิปัสสนากรรมฐาน, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร: หจก.ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๕๔), หน้า ๒๓๑.

^{๑๑๔} พระครูปลัดสัมพิพัฒนธรรมาจารย์ (พระมหาประเสริฐ มนต์เสวี), ศึกษาวิเคราะห์หลักปฏิบัติ วิปัสสนาภาวนา ๗ เดือน ในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท, (วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม, ๒๕๕๕), หน้า ๓๓๘.

เมื่อว่าตามชื่อ ญาณนี้ปรากฏทั้งในคัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค (ญาณที่ ๒) และคัมภีร์วิสุทธิมรรค สารสำคัญของญาณนี้ก็คือ ผู้ปฏิบัติถึงญาณนี้ แม้กิเลสจะถูกประหารไปได้ อย่างเด็ดขาดด้วยมรรคญาณ แต่อำนาจของกิเลสก็ยังเหลืออยู่ เช่นเดียวกับที่เอาน้ำไปรดไอร้อนที่ เหลืออยู่ในพื้นที่ไฟไหม้ แต่ไฟนั้นดับแล้ว การประหารกิเลสด้วยผลญาณก็มีนัยเช่นนี้

ถัดจากมรรคญาณ เป็นญาณ คือความรู้ขั้นสุดท้าย ดำเนินไปในนิพพานอันปราศจาก สังขาร เพราะเป็นที่ดับสังขารทั้งหลายแล้วนั่นเอง โดยอาการเช่นเดียวกับมรรคญาณ เรียกว่า ผลญาณ

นิพพาน กล่าวโดยอาการที่เข้าถึง หรือกล่าวโดยสภาพที่บรรลุมี ๓ ประการ คือ^{๑๑๕}

๑) บุคคลผู้มนสิการโดยความไม่เที่ยง ย่อมนำจิตออกไปสู่นิพพาน ซึ่งเป็นความดับ ด้วยอำนาจแห่งอนิมิตติวิโมกข์ การสังัดจากนิมิตอารมณ์ทำให้เกิดกิเลส หรือชรา มรณะ เป็นต้น เรียกว่า อนิมิตตนิพพาน

บุคคลผู้เจริญวิปัสสนาภาวนาจนเห็นสามัญลักษณะ หรือไตรลักษณ์ คืออนิจจัง เห็นความไม่เที่ยงอันปราศจากนิมิตเครื่องหมายเช่นนี้แล้ว และเพ่งอนิจจังต่อไปจนบรรลุมรรคผล มินิพพานเป็นอารมณ์ นิพพานที่เป็นอารมณ์แก่ผู้เห็นอนิจจังนั้น ชื่อว่า อนิมิตตนิพพาน

๒) บุคคลผู้มนสิการโดยความเป็นทุกข์ ย่อมนำจิตออกไปสู่นิพพานซึ่งเป็นความดับ ด้วยอำนาจแห่งอัปณิหิตวิโมกข์ การสังัดจากความดิ้นรนอันเป็นเหตุให้เกิดสรรพทุกข์ นั้นเรียกว่า อัปณิหิตนิพพาน

บุคคลผู้เจริญวิปัสสนาจนเห็นไตรลักษณ์ คือทุกข์ ความทนอยู่ไม่ได้ ต้องเปลี่ยนแปลงไป อันหาเป็นที่ตั้งไม่ได้เช่นนี้แล้ว และเพ่งทุกข์ต่อไปจนบรรลุมรรคผล มินิพพานเป็นอารมณ์ นิพพานที่เป็นอารมณ์แก่ผู้เห็นทุกข์นั้นมี ชื่อว่า อัปณิหิตนิพพาน

๓) บุคคลผู้มนสิการโดยความเป็นอนัตต ย่อมนำจิตออกไปสู่นิพพาน ซึ่งเป็นความดับ ด้วยอำนาจแห่ง สุธมฺมวิโมกข์

บุคคลผู้เจริญวิปัสสนาภาวนาจนเห็นไตรลักษณ์ คือ อนัตตา เห็นความไม่ใช่ตัวตน บังคับบัญชาไม่ได้ อันเป็นความว่างเปล่าเช่นนี้แล้ว และเพ่งอนัตตาต่อไปจนบรรลุมรรคผล มินิพพานเป็นอารมณ์ นิพพานที่เป็นอารมณ์แก่ผู้เห็นอนัตตานี้มีชื่อว่า สุธมฺมนิพพาน

บุคคลที่เข้าผลสมาบัติได้ ต้องเป็นอริยบุคคล คือ พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี หรือพระอรหันต์ ส่วนปุถุชนจะเข้าสมาบัติไม่ได้เลยเป็นอันขาด^{๑๑๖}

พระอริยเจ้าที่จะเข้าผลสมาบัติ ก็เข้าได้เฉพาะอริยผลที่ตนได้ ที่ตนถึงครั้งสุดท้ายเท่านั้น แม้อริยผลที่ตนได้ และผ่านพ้นมาแล้วก็ไม่สามารถจะเข้าได้^{๑๑๗}

สภาวะนิพพาน

สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงเปล่งอุทาน प्रारภพระนิพพานว่า “ในนิพพานไม่มีดิน น้ำ ไฟ ลม ไม่มีดวงดาวส่องแสง ไม่มีดวงอาทิตย์ส่องแสง ไม่มีดวงจันทร์ส่องแสง และไม่มีควมมืด”

ความเกิดขึ้นแห่งนิพพานไม่ปรากฏ ความเสื่อมไม่มี ความเป็นอย่างอื่นของนิพพานนั้น ก็ไม่ปรากฏนิพพาน จึงเป็นสภาวะเที่ยง มั่นคง แน่แท้ มีความไม่แปรผันไปเป็นธรรมดา รวมความว่า สภาวะนั้น อันอะไร ทำไปมิได้ ไม่กำเริบ^{๑๑๘}

นิพพาน เป็นธรรมเกษม เป็นที่ปกป้อง เป็นที่หลีกเลี่ยง เป็นที่พึ่ง ที่อาศัย ที่ปลอดภัย ที่ไม่จู่ติ ที่ไม่ตาย ที่ดับเย็น^{๑๑๙}

นิพพาน คือ ธรรมเป็นที่ระงับสังขารทั้งปวง เป็นที่สลัดทิ้งอุปธิทั้งหมด เป็นที่สิ้นตัณหา เป็นที่คลายกำหนด เป็นที่ดับกิเลส เป็นที่เย็นสนิท^{๑๒๐}

นิพพานนี้ ไม่แก่ ไม่ตาย เป็นทางดำเนินถึงความไม่แก่ ไม่ตาย ไม่มีความเศร้าโศก ไม่ถูกข้าศึกเบียดเบียน ไม่พลาด ไม่มีภัย ไม่มีความเดือดร้อน^{๑๒๑} นิพพานนี้ พระอริยเจ้าเป็นจำนวนมาก บรรลุแล้ว อมตนิพพานนี้ อันผู้พยายามโดยแยบคายพึงได้ในวันนี้แหละ แต่ผู้ไม่พยายามอาจหาได้ไม่

^{๑๑๖} พระครูปลัดสัมพิพัฒนธรรมาจารย์ (พระมหาประเสริฐ มนต์เสวี), ศึกษาวิเคราะห์หลักปฏิบัติ วิปัสสนาภาวนา ๗ เดือน ในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท , (วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม, ๒๕๕๕), หน้า ๓๔๐.

^{๑๑๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๔๐.

^{๑๑๘} ดุราลัยเถยดใน ขุ.จ. (ไทย) ๓๐/๑๒๐/๓๔๑.

^{๑๑๙} ดุราลัยเถยดใน ขุ.จ. (ไทย) ๓๐/๖๗/๒๕๒.

^{๑๒๐} ดุราลัยเถยดใน ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๖/๒๕.

^{๑๒๑} ดุราลัยเถยดใน ขุ.เถรี. (ไทย) ๒๖/๕๑๔/๖๓๙.

คัมภีร์อรรถกถา อธิบายว่า นิพพาน มาจากคำว่า นิ ซึ่งแปลว่า พ้นจาก และคำว่า วาน แปลว่า ตัณหา ดังนั้น คำว่า นิพพาน จึงแปลว่า ธรรมที่พ้นจากตัณหา^{๑๒๒}

เมื่อกล่าวโดยสามัญลักษณะ สภาพของนิพพานมีเพียง ๑ คือ อนัตตลักษณะ เพราะนิพพานเป็นสิ่งที่ว่างเปล่าปราศจากตัวตน บังคับบัญชาไม่ได้ ไม่มีการเกิด แก่ เจ็บ ตาย แต่นิพพานไม่มีอนิจจลักษณะ เพราะนิพพานเป็นสิ่งที่เที่ยง มั่นคง ยั่งยืน ไม่แปรผัน และนิพพานไม่มีทุกขลักษณะ เพราะนิพพานเป็นสิ่งที่ทนอยู่ได้ ด้วยว่าไม่มีการเกิด ไม่มีการดับ และด้วยเหตุที่นิพพานเป็นสิ่งที่ว่างเปล่า จึงมีสภาพที่ทนอยู่ได้ หรือดำรงคงอยู่ในสภาพที่ว่างเปล่านั้นตลอดไป ไม่มีอะไรที่จะมาปรุงแต่งให้กลายเป็นไม่ว่างได้

วิเสสลักษณะของนิพพานมีเพียง ๓ ประการ^{๑๒๓} คือ

สนธิ ลกขณา	มีความสงบสงัดจากกิเลส และขั้น ๕ เป็นลักษณะ
อจุตฺ รสา	มีความไม่แตกดับ เป็นกิจ
อนิมิตฺต ปจฺจุปฺภูจฺจนา	ไม่มีนิमितเครื่องหมาย เป็นอาการปรากฏ
(วา) นิสฺสรณ ปจฺจุปฺภูจฺจนา	(หรือ)มีความออกจากภพ เป็นผล
ปทฺฐฐานํ น ลพฺภติ	ไม่มีเหตุใกล้ให้เกิด (นิพพานพ้นจากเหตุปัจจัย)

สภาวะของผลญาณนี้ เมื่อมรรคญาณเกิดขึ้นแล้ว ผลญาณซึ่งเป็นผลของมรรคญาณ ก็เกิดขึ้นติดตามมาทันทีที่ไม่มีระหว่างคั่นกลาง เพราะมรรคญาณนั้นจะปรากฏอยู่ได้เพียงระยะเวลาชั่วขณะจิตเดียวเท่านั้น และก็จะปรากฏขึ้นเพียงครั้งเดียว ไม่ว่าจะเป็นมรรคญาณขั้นใด เช่น โสดาปัตติมรรค สกทาคามิมรรค อนาคามิมรรค อรหัตตมรรค เมื่อเกิดขึ้นแล้วก็ทำการประหานกิเลส คือตัดสังโยชน์ ตามอำนาจของมรรคญาณนั้นๆ แต่ผู้วิจัยศึกษาเฉพาะการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ขั้นต้นที่เรียกว่า ปฐมมรรค หรือ โสดาปัตติมรรค ซึ่งเกิดขึ้น และทำการประหาน(กาละ)กิเลสได้อย่างเด็ดขาด ๓ ประการ คือ^{๑๒๔}

^{๑๒๒} พระครูปลัดสัมพิพัฒนธรรมอาจารย์ (พระมหาประเสริฐ มนต์เสวี), ศึกษาวิเคราะห์หลักปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ๗ เดือน ในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท, (วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม, ๒๕๕๕), หน้า ๓๖๕.

^{๑๒๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๖๕-๓๖๖.

^{๑๒๔} พระภิกษุทันตธรรมาจารย์ อัมมาจริยะ, วิปัสสนาที่ปฏิบัติ, หน้า ๑๓๔-๑๓๕.

- ๑) สักกายทิฐิ ความเห็นว่ามื้อตตา
- ๒) วิจิกิจา ความลังเลสงสัย
- ๓) สีลัพพตปราคาส ความยึดถือในศีลพรต

ปฐมมรรคนี้เกิดได้ครั้งเดียว ต่อจากนั้นผลญาณจะปรากฏขึ้นติดตามมา และเป็นผลอยู่เรื่อยไป ผลญาณนี้เมื่อกล่าวตามประเภทของผู้ปฏิบัติแล้วมีอยู่ ๒ ประเภท คือ^{๑๒๕}

๑) มัชฌบุคคล คือ บุคคลผู้มีปัญญาน้อย ปัญญาไม่แก่กล้า ผลญาณปรากฏในระยะนี้ ๒ ครั้ง หมายความว่า บุคคลผู้ปฏิบัติก้าวสู่มรรคผลอย่างเชื่องช้า โดยต้องมีบริกรรม(การกระทำขั้นต้นในการเจริญสมถกรรมฐาน คือ การกำหนดใจโดยเพ่งวัตถุ หรือนึกถึงอารมณ์ที่กำหนดนั้นว่าข้าๆอยู่ในใจอย่างใดอย่างหนึ่ง เพื่อให้ใจสงบ)^{๑๒๖} เป็นขณะแรกเสียก่อน

๒) ติกขบุคคล คือ บุคคลผู้มีปัญญามาก มีปัญญาแก่กล้า ผลญาณปรากฏในระยะนี้ ๓ ครั้ง หมายความว่า บุคคลผู้มีปัญญามากก้าวเข้าสู่มรรคผลอย่างรวดเร็ว โดยไม่มีบริกรรม ต่อจากผล ๓ ครั้ง ก็มีภวังค์ มาค้นแล้วจึงบรรลุดังปัจจุเวกขณะญาณ อันเป็นญาณสุดท้าย

คัมภีร์อังคุตตรนิกาย อธิบายว่า สังโยชน์ หมายถึง กิเลสที่ผูกมัดใจสัตว์ ธรรมที่มัดใจสัตว์ไว้กับทุกขมี ๑๐ ประการ คือ สักกายทิฐิ, วิจิกิจา, สีลัพพตปราคาส, กามฉันทะหรือกามราคะ, พรหมหรือปฏิฆะ, รูปราคะ, อรูปราคะ, มานะ, อุทธัจจะ และอวิชชา

- พระโสดาบัน ละสังโยชน์ ๓ ข้อต้นได้
- พระสกทาคามี ทำสังโยชน์ที่ ๔ และที่ ๕ ให้เบาบางลง
- พระอนาคามี ละสังโยชน์ ๕ ข้อต้นได้
- พระอรหันต์ ละสังโยชน์ได้หมดทั้ง ๑๐^{๑๒๗}

ผลญาณ คือ การที่ผู้ปฏิบัติธรรมได้ผ่านพ้นอุปสรรคต่างๆในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาได้ จนผ่านเข้าสู่แดนเกษมอันเป็นโลกุตระ โดยมีพระนิพพานเป็นอารมณ์

^{๑๒๕} พระพรหมโมลี (วิลาส ญาณวโร), **วิปัสสนาที่ปณี**, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ดอกหญ้า, ๒๕๓๗), หน้า ๓๐๓-๓๑๒.

^{๑๒๖} พระครุฑนทร์ ผลญาณ (ขวัญรักษ์ศรี), **ศึกษาญาณ ๑๖ ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา**, ๑๘๔. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖), หน้า ๑๘๔.

^{๑๒๗} ดูรายละเอียดใน อ.ทสก. (ไทย) ๒๔/๑๓/๒๑.

ความรู้ขั้นสุดท้าย ดำเนินไปในนิพพานอันปราศจากสังขาร เพราะเป็นที่ดับสังขารทั้งหลายแล้วนั่นเอง โดยอาการเช่นเดียวกับ มรรคญาณ เรียกว่า ผลญาณ

ปัจจเวกขณญาณ

ปัจจเวกขณญาณ คือ ปัญญาที่กำหนดจนรู้เห็นใน มรรคจิต, ผลจิต, นิพพานกิเลสที่ละแล้ว และกิเลสที่ยังคงเหลืออยู่

ปัจจเวกขณญาณ แปลว่า การพิจารณา, พิจารณาถ้วนถี่ หมายถึง ปัญญาที่พิจารณาให้รู้เห็นตามสภาพธรรมที่เป็นจริง ปัญญาที่กำหนดจนรู้เห็นในมรรคจิต ผลจิต และกิเลสที่ยังเหลืออยู่^{๑๒๘}

ในวิปัสสนานัยปรากฏข้อความว่า ผู้ที่เห็นประจักษ์มรรคญาณ ผลญาณแล้วย่อมกลับมาพิจารณา มรรค ผล และนิพพานที่ตนบรรลุแล้ว ผู้มีความรู้หลักธรรมมักพิจารณากิเลสที่ถูกละ และกิเลสที่ยังเหลืออยู่ ต่อจากนั้นปัญญาที่เกิดขึ้นจากการพิจารณาดังกล่าว ชื่อว่า ปัจจเวกขณญาณ

อนึ่งปัจจเวกขณญาณนี้ ยังนับเข้าใน ญาณทัสสนวิสุทธิอีกด้วย นอกจากนั้นปัจจเวกขณญาณ ๓ อย่าง คือ การพิจารณามรรค ผล นิพพาน ต้องเกิดขึ้นแน่นอน แต่การพิจารณา ๒ อย่างหลัง คือ การพิจารณากิเลสที่ละได้แล้ว และกิเลสที่ยังเหลืออยู่ มิได้เกิดขึ้นแน่นอน (เพราะผู้ที่เข้าใจว่า มรรคใด กิเลสตัวใด จึงจะพิจารณากิเลสที่ตนละได้)^{๑๒๙}

เมื่อว่าโดยชื่อ ปัจจเวกขณญาณ นี้ ปรากฏในคัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค (ญาณที่ ๑๔) และในคัมภีร์วิสุทธิมรรค สารสำคัญของญาณนี้ก็คือ ผู้ปฏิบัติได้พิจารณากิเลสที่ตนละได้ และที่ตนยังละไม่ได้ สำหรับกิเลสที่ยังละไม่ได้ ผู้ปฏิบัติก็จะมุ่งหน้าเจริญวิปัสสนากรรมฐานเพื่อที่จะได้บรรลุคุณธรรมที่สูงขึ้นไป จนกว่าจะสำเร็จเป็นพระอรหันต์

ปัจจเวกขณญาณ คือ ปัญญาที่พิจารณาให้รู้เห็นตามสภาพธรรมที่เป็นจริง เป็นมโนทวารวิถี มีมโนทวารวชชนจิต เป็นจิตนำวิถี แล้วมหากุศลญาณสัมปยุตตจิต ๔ ดวงสำหรับพระเสขบุคคล หรือมหากิริยาญาณสัมปยุตตจิต ๔ ดวงสำหรับพระอเสขบุคคล ดวงใดดวงหนึ่งก็เกิด ทำกิจขณะ ๗ ขณะ พิจารณาให้เกิดปัจจเวกขณญาณ ดังนี้ คือ

^{๑๒๘} ติวรายละเอียดใน ข.ป. (ไทย) ๓๑/๖๕/๑๐๗-๑๐๙.

^{๑๒๙} พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), วิปัสสนานัย เล่ม ๒, หน้า ๓๘๖.

ให้แจ้งในมรรคจิตที่ตนได้ประสบมาเมื่อก็เป็นอย่างหนึ่ง
 ให้แจ้งในผลจิตอย่างหนึ่ง
 ให้แจ้งในพระนิพพานอย่างหนึ่ง
 ให้แจ้งในกิเลสที่ละแล้วอย่างหนึ่ง
 ให้แจ้งในกิเลสที่ยังคงเหลืออยู่อีกอย่างหนึ่ง

ในการพิจารณาทั้ง ๕ ประการนี้ การพิจารณา มรรค ผล นิพพาน ๓ ประการนี้ จะต้อง
 มีแน่นอน สำหรับการพิจารณากิเลสที่ละได้และกิเลสที่ยังละไม่ได้ จะพิจารณาได้เฉพาะ
 พระอริยเจ้าที่ศึกษาพระปริยัติ ผู้ที่มีได้ศึกษาปริยัติ ไม่มีความรู้พอที่จะพิจารณาได้ ดังนั้นการ
 พิจารณานี้ ท่านจึงกล่าวอย่างไม่แน่นอน^{๑๓๐}

อนึ่ง การพิจารณากิเลสที่ยังเหลืออยู่นั้น ผู้ที่บรรลุมรรคจิตเป็นครั้งที่ ๔ สำเร็จเป็นพระ
 อรหันต์ แล้วก็ไม่ต้องมีการพิจารณา เพราะพระอรหันต์ไม่มีกิเลสที่จะต้องพิจารณาได้ จึงคง
 พิจารณาเพียง ๔ ประการ คือ มรรค ผล นิพพาน และกิเลสที่ละได้แล้วเท่านั้น รวมปัจจเวกชนวิธี
 ที่เกิดภายหลังมรรควิธีนั้น ถ้าคิดคำนวณอย่างเต็มที่ มี ๑๙ ประการ คือ

ปัจจเวกชนวิธี ที่เกิดภายหลังโสดาปัตติมรรควิธีมี ๕ ประการ
 ปัจจเวกชนวิธี ที่เกิดภายหลังสกทาคามิมรรควิธีมี ๕ ประการ
 ปัจจเวกชนวิธี ที่เกิดภายหลังอนาคามิมรรควิธีมี ๕ ประการ
 ปัจจเวกชนวิธี ที่เกิดภายหลังอรหัตตมรรควิธีมี ๔ ประการ^{๑๓๑}

ญาณที่ยังรู้การพิจารณาทบทวนกิเลสที่ละได้ หรือที่เหลือ และนิพพาน เว้นแต่
 พระอรหันต์ไม่มีกิเลสที่เหลือ ลักษณะญาณครั้งผลจิตดับ ภาวังคจิตเกิดสืบต่อแล้ว กามาวจรกุศล
 จิตตญาณสัมปยุตเกิดขึ้นพิจารณามรรคผล เป็นต้น หรือกลับไปพิจารณาสถานะที่เข้าสู่ความดับ ว่า
 เป็นอะไรไปในอรรถกถาว่า อริยบุคคลที่ไม่ได้พิจารณาก็มี ในอภิธัมมัตถสังคหอรรถกถาว่า

^{๑๓๐} พระครูปลัดสัมพิพัฒน์ธรรมจารย์ (พระมหาประเสริฐ มนต์เสวี), ศึกษาวิเคราะห์หลักปฏิบัติ
 วิปัสสนาภาวนา ๗ เดือน ในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท, (วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม, ๒๕๕๕),
 หน้า ๓๔๒.

^{๑๓๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๔๒.

อริยบัณฑิตพหุสูตรย่อมพิจารณากิเลสที่ละและกิเลสที่เหลือบุคคลไม่มีปริยัติไม่ได้พิจารณาแต่ก็กำหนดต่อไป^{๑๓๒}

สภาวะของปัจจุเวกขณะญาณนี้คือ ผู้ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาที่บรรลุถึงญาณนี้แล้วสามารถพิจารณา มรรค ผล นิพพานที่ตนได้แล้ว และถ้าผู้ปฏิบัติมีภูมิความรู้ในด้านปริยัติ ก็จะสามารถพิจารณากิเลสที่ตนละได้ รวมทั้งกิเลสที่ยังเหลืออยู่ และถ้าผู้ปฏิบัติไม่มีความรู้หลักปริยัติก็จะพิจารณาแค่ มรรค ผล นิพพาน ในระหว่างที่ญาณก้าวขึ้นสู่อนุโลมญาณ โคตรภูญาณ มรรคญาณ ผลญาณ และปัจจุเวกขณะญาณ นี้ ท่านอุปมาได้ว่าเหมือนกับบุคคลที่จะก้าวกระโดดข้ามฝั่งที่กว้างไกล ก็ไหนเถาวัลย์ ต้องอาศัยกำลังที่วิ่งมาอย่างแรงแล้วก็เหี่ยวเอาเถาวัลย์ไหนตัวขึ้นไป ในขณะที่ไหนตัวขึ้นไบนั่นก็เป็นเหมือนอนุโลมญาณ คล้อยไปพอมข้ามไปก็ปล่อยเถาวัลย์นั้น ในขณะที่ปล่อยก็เหมือนกับโคตรภูญาณ คือปล่อยอารมณ์ที่เป็นโลกียะอันได้แก่ รูป นาม ไปรับเอาพระนิพพาน ซึ่งเป็นโลกุตระ เป็นอารมณ์ แล้วก็ตกลงถึงพื้น ในขณะที่ตกลงถึงพื้น เหมือนกับมรรคญาณ เมื่อตั้งหลักได้ก็อุปมาเหมือนผลญาณที่เกิดขึ้น หลังจากนั้นก็พิจารณา มรรค ผล นิพพานเป็นต้นที่ตนบรรลุได้แล้ว

การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา บรรลุพระนิพพานโดยผ่านญาณ ๑๖ เทียบกับวิสุทธิ ๗ ตามลำดับ ผ่านครั้งแรก เป็นพระโสดาบันได้ถึงจุดหมายอันยิ่งใหญ่ในชีวิต ได้สมบัติอันเป็นอมฤต แม้สมบัติพระจักรพรรดิ สมบัติท้าวสักกะ สมบัติท้าวมหาพรหม ก็ยังเทียบโสดาบันไม่ได้ โสดาปัตติผลเป็นโลกุตรสมบัติ ไม่ต้องไปสู่อภยภูมิ ต่างจากมนุษย์ เทวดา และทิพย์สมบัติเป็นโลกียสมบัติ ย่อมเสื่อมสิ้นไปเป็นธรรมดา ไม่พ้นจากสังสารทุกข์ได้เลย

ในวิสุทธิ ๗ และญาณ ๑๖ ที่กล่าวมาแล้วนี้ แสดงถึงการเกิดขึ้นของมรรคญาณเป็นครั้งแรก ที่เรียกว่าโสดาปัตติมรรคญาณ หรือปฐมมรรคเท่านั้น^{๑๓๓}

ญาณทัสสนวิสุทธินั้น ได้แก่ มรรคญาณโดยตรงแต่ญาณเดียวเท่านั้นเอง และมรรคญาณก็มีถึง ๔ ขั้นคือ^{๑๓๔}

^{๑๓๒} พระมหาสมศรี เตชธมโม (ทักษิณ), “ศึกษาความสอดคล้องระหว่างสุทธิ ๗ กับวิปัสสนาญาณ ๑๖ ในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท”, วิทยานิพนธ์ พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖), หน้า ๑๐๗.

^{๑๓๓} พระครูปลัดสัมพิพัฒนธรรมาจารย์ (พระมหาประเสริฐ มนต์เสวี), ศึกษาวิเคราะห์หลักปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ๗ เดือน ในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท, (วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม, ๒๕๕๕), หน้า ๓๔๒.

๑) ปฐมมรรค ได้แก่ โสตาปัตติมรรคญาณ เป็นปัจจัยให้เกิดโสดาปัตติผลญาณ โดยไม่มีระหว่างคั่น สำเร็จเป็นพระโสดาบัน

๒) ทุตยมรรค ได้แก่ สกทาคามิมรรค เป็นปัจจัยให้เกิดสกทาคามีผลญาณ โดยไม่มีระหว่างคั่น สำเร็จเป็นพระสกทาคามี

๓) ตติยมรรค ได้แก่ อนาคามิมรรคญาณ เป็นปัจจัยให้เกิดอนาคามีผลญาณ โดยไม่มีระหว่างคั่น สำเร็จเป็นพระอนาคามี

๔) จตุตถมรรค ได้แก่ อรหัตตมรรคญาณ เป็นปัจจัยให้เกิดอรหัตตผลญาณ โดยไม่มีระหว่างคั่น สำเร็จเป็นพระอรหันต์

มรรคญาณทั้ง ๔ นี้เรียกว่า ญาณทัสสนวิสุทธิ อันเป็นวิสุทธิลำดับที่ ๗ ซึ่งเป็นลำดับสุดท้าย ย่อมเกิดขึ้นภายหลังจากปฏิบัติภาวนาทัสสนวิสุทธิ^{๑๓๕}

สรุปจากการศึกษาวิจัย การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในพระพุทธศาสนานี้ ต้องมีศีลที่สะอาดหมดจด คือ ความบริสุทธิ์แห่งศีล ได้แก่ ปาริสุทธิศีล ๔ (ศีลวิสุทธิ) เป็นเบื้องต้น มีสมาธิคือ ความบริสุทธิ์แห่งจิต ได้แก่ ความสงบจากนิวรณ์ ๕ (จิตตวิสุทธิ) เป็นท่ามกลาง โดยมีปัญญา คือ ความบริสุทธิ์แห่งความเห็น (ทัญญูวิสุทธิ) เป็นต้น เป็นที่สุด มีธรรม คือ ขันธ์ ๕ เป็นต้น เป็นภูมิ คือ เป็นที่เกิดวิปัสสนาปัญญา โดยมีวิสุทธิ ๒ คือ ศีลวิสุทธิ และ จิตตวิสุทธิ เป็นมูล คือ เป็นพื้นฐานให้เกิด ปัญญา มีวิสุทธิ ๕ นี้ คือ ทัญญูวิสุทธิ เป็นต้น เป็นสรีระ คือ เป็นตัวปัญญา

วิสุทธิทั้ง ๗ นี้ ก็คือ ไตรสิกขา ได้แก่ ศีลวิสุทธิ จัดเป็น ศีลสิกขา จิตตวิสุทธิ จัดเป็น จิตตสิกขา ทัญญูวิสุทธิ เป็นต้นไปจัด เป็นปัญญาสิกขา ซึ่งก็คือหลักการเจริญ ศีล สมาธิ ปัญญา เป็นทั้งสมณะ และ วิปัสสนา

^{๑๓๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๔๓.

^{๑๓๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๔๓.

